

ตตถ ปญจคสมนุภาคตี ตติยั
 ฌานั สติยา สมุชฌณเณ สุขเณ
 จิตเตกคคตยา อุเปกขาย. อิมานิ
 ปญจคานิ อุปปาทตวา สมุปาตตวา
 วิหริตี, เตเน วุจจติ ตติยั ฌานั
 อุปสมุชช วิหริตีตี. (๓)

ตตถ จตตถั ฌานั จตฺรค-
 สมนุภาคตี อุเปกขาย สติปาริสุทธิยา
 อทุกขมสุขาย เวทนาย จิตเตกคคตา
 จ. อิมะหิ จตฺทงเคหิ สมนุภาคตี
 จตตถั ฌานั. อิติ อิมะสั จตฺนุ
 องคานั อุปฺปาโท ปฏิลลาโห สมนุภาคโม
 สจฺฉิกริยา จตตถั ฌานั ปฏิลทฺถนุตี
 วุจจติ. อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ
 อุปฺปาตตวา สมุปาตตวา อุปสมุชช
 วิหริตี, เตเน วุจจติ ทิพฺเพเน วิหารเณ
 วิหริตีตี. (๔)

ตตถ กตโม อนิจฺจภูโจ ?

ปีพฺนภูโจ อนิจฺจภูโจ ปภงคภูโจ
 สมุปาปนภูโจ วิเวกภูโจ อนิจฺจภูโจ,
 อัย อนิจฺจภูโจ.

ในข้อนั้น ตติยฌานประกอบด้วย
 องค์ ๕ คือ สติ ๑ สัมปชัญญะ ๑ สุข ๑
 จิตเตกัคคตา ๑ อุเปกขา ๑. อริยสาวก
 ย่อมยังองค์ ๕ เหล่านี้ให้เกิดแล้ว ให้เกิด
 ขึ้นพร้อมแล้วอยู่, เพราะเหตุนั้น ท่าน
 จึงเรียกว่า ผู้เข้าถึงตติยฌานอยู่. (๓)

ในข้อนั้น จตตถฌานประกอบด้วย
 องค์ ๔ คือ อุเปกขา ๑ สติปาริสุทธิ ๑
 อทุกขมสุขเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑.
 ฌาน ๔ ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้แล.
 การเกิดขึ้น การได้ การประกอบพร้อม
 การกระทำให้แจ้งซึ่งองค์ ๔ ประการ
 เหล่านี้ ท่านเรียกว่า การได้จตตถฌาน
 ด้วยประการฉะนี้ อริยสาวกย่อมยังฌาน
 ๔ เหล่านี้ให้เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดพร้อมแล้ว
 เข้าถึงอยู่. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า
 ผู้อยู่ด้วยทิพพิหารธรรม. (๔)

ในธรรมนั้น อรรถว่าไม่เที่ยง
 เป็นไฉน ?

คือ

อรรถว่าบีบคั้น อรรถว่าไม่เที่ยง
 อรรถว่าผูกพัน อรรถว่าถึงพร้อม อรรถว่า
 สงัด อรรถว่าไม่แน่นอน, นี้จัดเป็น
 อรรถว่าไม่เที่ยง.

ตตถ กตโม ทุกขญฺโ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าทุกข์ เป็นไฉน ?

คือ

ปีฬฺญญฺโ ทุกขญฺโ สมปีฬฺญญฺโ
สํเวคญฺโ พุยาธิญฺโ, อຍံ ทุกขญฺโ.

อรรถว่าปีฬคั้น อรรถว่าทุกข์
อรรถว่าเบียดเบียน อรรถว่าสังเวช
อรรถว่าเจ็บไข้, นี้จัดเป็นอรรถว่าทุกข์.

ตตถ กตโม สุขญฺโ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าว่าง เป็นไฉน ?

คือ

อนุปลิตฺโต สุขญฺโ อสมภข-
ญฺโ อปฺปญฺโ วิวญฺญฺโ, อຍံ
สุขญฺโ.

อรรถว่าว่าง จากการแปดเปื้อน
อรรถว่าไม่ร่วมด้วย อรรถว่าปราศจาก
อรรถว่าว่างเว้น, นี้จัดเป็นอรรถว่าว่าง.

ตตถ กตโม อนตฺตญฺโ ?

ในธรรมนั้น อรรถว่าไม่มีตัวตน
เป็นไฉน ?

คือ

อนิสฺสรียญฺโ อนตฺตญฺโ อวส-
วตฺตญฺโ อกามการิญฺโ ปริวิทฺตญฺโ,
อຍံ อนตฺตญฺโติ.

อรรถว่าไม่เป็นใหญ่ อรรถว่าไม่มี
ตัวตน อรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ
อรรถว่าไม่ทำตามที่ใคร อรรถว่าไม่มีอะไร
เสียดแทงได้, นี้จัดเป็นอรรถว่าไม่มี
ตัวตน, ด้วยประการฉะนี้.

สุตฺตตตถสมฺมุจฺโย นาม สํวตฺติ-
สนฺติกา เปฏกญฺมิ สมตฺตา.

เปฏโกปเทศปกรณ์ภูมิ ที่เพียบ-
พร้อม (ของพระมหากัจจายนะผู้อยู่ ณ
ป่าไม้หว่า) ชื่อสุตตตถสมมุจยะ จบแล้ว.

๗. หารสมุปาตภูมิ ภูมิว่าด้วยการประมวลแนวทางอธิบาย (พระสูตร)

๗๒. ฌานัม วิราโค. จตุตตาริ
ฌานานิ วิตุถาเรน กาทพพานิ.

ตานิ ทูวิชานิ โพชฌงค-
วิปฺปยุตฺตานิ ๑ โพชฌงคสมฺปยุตฺตานิ
๑.

ตตถ โพชฌงควิปฺปยุตฺตานิ
พาหิรกาณิ, โพชฌงคสมฺปยุตฺตานิ
อริยบุคคลานิ.

ตตถ ยานี^๑ ๑ บุคคลมูลานิ
เตสํ นิกุขิเปตฺวา รากจริโต, โทสจริโต,
โมหจริโต, รากโทสจริโต, รากโมหจริโต,
โทสโมหจริโต, สมภาคจริโต, อิติ อิเมสํ
บุคคลานํ ฌานํ समाปชฺชิตานํ ปญฺจ
นีวรณานิ. ปฏิปกุโข เตสํ ปฏิฆาตาย^๒

๗๒. ฌานได้แก่วิราคะ. บัณฑิต
พึงกระทำฌาน ๔ ให้พิสดาร.

ฌานเหล่านั้น มี ๒ อย่าง คือ
โพชฌังควิปฺปยุต(ฌานที่ไม่ประกอบด้วย
โพชฌงค์) ๑ โพชฌังคสมฺปยุต (ฌาน
ที่ประกอบด้วยโพชฌงค์) ๑.

ในฌาน ๒ เหล่านี้ โพชฌังค-
วิปฺปยุตตฌาน (ฌานที่ไม่ประกอบด้วย
โพชฌงค์) จัดเป็นฌานแห่งลัทธิที่มีใน
ภายนอก, โพชฌังคสมฺปยุตตฌาน
(ฌานที่ประกอบด้วยโพชฌงค์) จัดเป็น
ฌานของพระอริยบุคคล.

ในฌาน ๒ นั้น นีวรณ ๕ ย่อมมี
แก่บุคคลเหล่านี้ คือ รากจริตบุคคล ๑
โทสจริตบุคคล ๑ โมหจริตบุคคล ๑
รากโทสจริตบุคคล ๑ รากโมหจริต-
บุคคล ๑ โทสโมหจริตบุคคล ๑
สมภาคจริตบุคคล ๑ โดยวางบุคคล ๖

^๑ ไป. เยน.

^๒ ไป. อิ. อนิฆาตาย.

ยถา สมตโต^๑ ตีณิ อกุศลมูลานิ
 นิคฺคณฺหาติ. โสเภณ อกุศลมูลเณ อภิชฺฌมา
 จ อุทฺธจฺจณฺจ อุปฺปิลวตฺติ อโลเภณ
 กุศลมูลเณ นิคฺคณฺหาติ, กุกฺกจฺจณฺจ
 วิจิกิจฺจนา จ โมหปฺกฺโข, ตํ อโมเหณ
 นิคฺคณฺหาติ. โทโส จ ถีนมิทฺถณฺจ
 โทสปฺกฺโข, ตํ อโทเสน นิคฺคณฺหาติ.

ตตฺถ อโลภสฺส ปารีปุริยา
 เนกฺขมฺมวิตกฺกํ วิตกฺกเถติ. ตตฺถ
 อโทสสฺส ปารีปุริยา อพฺยาปาทวิตกฺกํ
 วิตกฺกเถติ. ตตฺถ อโมหสฺส ปารีปุริยา
 อวิหีสาวิตกฺกํ วิตกฺกเถติ.

ตตฺถ อโลภสฺส ปารีปุริยา
 วิวิตฺโต โหติ กาเมหิ. ตตฺถ อโทสสฺส
 ปารีปุริยา อโมหสฺส ปารีปุริยา จ
 วิวิตฺโต โหติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ
 ธมฺเมหิ. สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกฺขํ

ไว้เป็นมูลสำหรับบุคคลเหล่านั้น เพื่อ
 กำจัดนิวรณ์ธรรมเหล่านั้น ปฏิบัติกรรม
 ย่อมเป็นเหมือนสามารถข่มอกุศลมูล ๓
 ได้. ปฏิบัติกรรมย่อมข่มอภิชฌา และ
 อุทฺธจจะ ซึ่งประกอบด้วยโลภอกุศลมูลได้
 ด้วยอโลภอกุศลมูล, กุกฺกจจะและวิจิกิจจา
 เป็นฝ่ายโมหะ ปฏิบัติกรรมย่อมข่ม
 กุกฺกจจะ และวิจิกิจจานั้นได้ด้วยอโมห-
 กุศลมูล. โทสะและถีนมิทฺถะเป็นฝ่าย
 โทสะ, ปฏิบัติกรรมย่อมข่มโทสะ และ
 ถีนมิทฺถะนั้นได้ด้วยอโทสกุศลมูล.

ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์
 แห่งอโลภะ เขาย่อมตรึกถึงเนกขัมมวิตก.
 ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่ง
 อโทสะ เขาย่อมตรึกถึงอัพยาปาทวิตก.
 ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์แห่ง
 อโมหะ เขาย่อมตรึกถึงอวิหิงสาวิตก.

ในข้อนั้น เพราะความเต็มบริบูรณ์
 แห่งอโลภะ เขาย่อมสงัดจากกาม
 ทั้งหลาย. ในข้อนั้น เพราะความเต็ม
 บริบูรณ์แห่งอโทสะ และเพราะความเต็ม
 บริบูรณ์แห่งอโมหะ เขาย่อมสงัดจาก

^๑ ไป. อสมตโต.

ปีติสุข^๑ ปจมน^๑ ฌาน^๑ อุปสมุปชช
วิหริติ.

บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย. เขาชื่อว่า
ยอมได้เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตก วิจาร์
ปีติ สุขที่เกิดจากวิเวก ด้วยประการฉะนี้.

วิตกกาติ ตโย วิตกกา : เนกขมม-
วิตกโก อพยาปาทวิตกโก อวิหิงสา-
วิตกโก.

คำว่า วิตก ได้แก่ วิตก ๓ ประการ
คือ เนกขัมมวิตก ๑ อพยาปาทวิตก ๑
อวิหิงสาวิตก ๑.

ตตถ ปจมาภินิปาโต วิตกโก,
ปฏิลทตสส วิจรรณ^๑ วิจาโร.

ในองค์ฌานนั้น วิตกหยั่งลงก่อน,
การไตร่ตรองอารมณ์ที่ได้แล้ว จัดเป็น
วิจาร์

ยถา ปุริโส ทูโรโต ปุริส^๑ ปสฺสติ
อาคจฺจนฺต^๑, น จ ตาว ชานาติ เอโส
อิตถิตี วา ปุริโสติ วา ยทา ต
ปฏิลภติ อิตถิตี วา ปุริโสติ วา
เอว^๑ วณฺเณติ วา เอว^๑ สณฺจาโนติ
วา อิเม วิตกุกยนฺโต อุตฺตริ
อุปปริกฺขนฺติ ก็ นุ โข อัย สิลวา
อุทาทุ ทุสฺสีโล อทฺโธม วา ทุคฺคโตติ
วา. เอว^๑ วิจาโร วิตกุกเ อปฺเปติ,
วิจาโร จริยติ จ อนุวตฺตติ จ.

บุรุษ เห็นบุรุษมาแต่ไกล, เขายัง
ไม่รู้ก่อนว่า นี่เป็นสตรีหรือบุรุษ แต่ใน
คราวที่ได้รับทราบว่าเป็นสตรีหรือบุรุษ ก็
จะตรึกถึงเหตุเหล่านี้ว่า มีสีผิวอย่างนี้ มี
ทรวดทรงอย่างนี้ พิจารณาให้ยิ่งขึ้นไปว่า
ผู้นี้มีศีลหรือทุศีล มั่งคั่งหรือยากจน
ฉันใด. วิจาร์ยอมแนบแน่นกับวิตก, และ
วิจาร์ ย่อมเที่ยวไป คือ เที่ยวไปตาม
ก็ฉันนั้น.

ยถา ปกฺขี ปุพฺพ^๑ อายฺหติ
ปจฺฉา นายฺหติ ยถา อายฺหนา เอว^๑
วิตกุกเ, ยถา ปกฺขาน^๑ ปสฺสาร์ณ^๑
เอว^๑ วิจาโร^๑ อนุपालติ วิตกุกเถติ

นกยอมกางปีกก่อน ภายหลัง
ไม่กาง (หุบปีก) ฉันใด การกางปีกเป็น
ฉันใด วิตกก็เป็นฉันนั้น, การสยายปีก
เป็นฉันใด วิจาร์ก็เป็นฉันนั้น วิตกยอม

^๑ ดูเทียบ วิสุทธิ. มก. ๑/๗๑/๒๒๘.

วิจรรติ วิจาเรติ. วิตกุกยติ วิตกุกเกติ,
อนุวิจรรติ วิจาเรติ.

กามสณฺณาย ปฏิปกฺโข วิตกุกโก,
พฺยาปาทสณฺณาย วิหีสาสณฺณาย จ
ปฏิปกฺโข วิจาโร. วิตกุกกานํ กมฺมํ
อกุสลสฺส อมนสิกาโร, วิจารานํ กมฺมํ
เชฏฺฐานํ สํวารณา.^๑

ยถา ปลิโก ตฺนุหิโก สชฺฐมฺยํ
กโรติ เอวํ วิตกุกโก, ยถา ตํเยว
อนุปฺสฺสติ เอวํ วิจาโร. ยถา อปริณฺญา
เอวํ วิตกุกโก. ยถา ปริณฺญา เอวํ
วิจาโร.

นิรฺตติปฏิสฺมฺภิทายญฺจ ปฏิภาณ-
ปฏิสฺมฺภิทายญฺจ วิตกุกโก, ฐมฺม-
ปฏิสฺมฺภิทายญฺจ อตฺถปฏิสฺมฺภิทายญฺจ
วิจาโร. กุลฺลิตา โทสลฺลตฺตํ จิตฺตสฺส
วิตกุกโก. อภินีหารโทสลฺลํ จิตฺตสฺส
วิจาโร.

ตามรักษา ย่อมตรึก วิจาร์ยอมเที่ยวไป
เที่ยวไปทั่ว. วิตกยอมตรึก ย่อมตรึกตรง
วิจาร์ยอมเที่ยวไปตาม ย่อมเที่ยวไป.

วิตก เป็นปฏิบัคษต่อกามสณฺณาย,
วิจาร์ เป็นปฏิบัคษต่อพฺยาปาทสณฺณาย
และวิหีสาสณฺณาย. การไม่ใส่ใจถึงอกุศล
เป็นหน้าที่ของวิตก การสังวรณฺต่อเชฏฺฐ-
ธรรม เป็นหน้าที่ของวิจาร์.

คนสวตมมณฺต์ ย่อมทำการสาธยาย
ฉันใด, วิตกก็ฉันนั้น, คนสวตมมณฺต์ยอม
ตามพิจารณาการสวตมมณฺต์นั้น ฉันใด,
วิจาร์ก็ฉันนั้น, การยังไม่รู้รอบเป็นฉันใด,
วิตกก็เป็นฉันนั้น, การรู้รอบเป็นฉันใด,
วิจาร์ก็เป็นฉันนั้น.

วิตก ย่อมเป็นไปในนิรฺตติ-
ปฏิสฺมฺภิทา และปฏิภาณปฏิสฺมฺภิทา,
วิจาร์ ย่อมเป็นไปในฐมฺมปฏิสฺมฺภิทา และ
อตฺถปฏิสฺมฺภิทา. ความน่าพอใจ ความ
เป็นผู้ฉลาดแห่งจิต จัดเป็นวิตก. ความ
เป็นผู้ฉลาด ในการน้อมจิตไป จัดเป็น
วิจาร์.

^๑ ไป. สํวารณา.

อิทํ กุสลํ อิทํ อกุสลํ อิทํ
ภาเวตพฺพํ อิทํ ปหาตพฺพํ อิทํ
สจฺจิกาทพฺพนฺตํ วิตกฺโก, ยถา
ปหานญจ ภาวนา จ สจฺจิกิริยา จ
เอวํ วิจาโร.

อิเมสุ วิตกฺกวิจาเรสุ จิตฺตสฺส ทฺวิริ
ทฺกฺขํ น อฺปฺปชฺชติ กายิกญจ
เจตสิกญจ. ทฺวิริ สุขํ อฺปฺปชฺชติ
กายิกญจ เจตสิกญจ.

อิติ วิตกฺกขนิตํ เจตสิกํ สุขํ
ปีติ, กายิกํ สุขํ กายิกอเยว.

ยา ตตฺถ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา,
อโย สมาริ.

อิติ ปจฺมํ ฌานํ ปญฺจกฺวิปฺปหีนํ
ปญฺจกฺสมนฺนาคตํ.

เตสํเยว วิตกฺกวิจารานํ อภิกฺขณํ
อาเสวนาย ตสฺส ตปฺโปณฺมานสํ โหติ.
ตสฺส วิตกฺกวิจारा โอิฬาริกา ขายนฺติ.
ยญจ ปีติสุขญจ เนกขมฺมญจ
โอฬาริกํ ภวติ. อปี จ สมาริชา ปีติ
รติ จ ขายติ. ตสฺส วิจารารมฺมณํ.
เตสํ รูปสฺมา อชฺฌตฺตํ เจโต
สมปฺสึทติ.

การตรึกโดยนัยเป็นต้นว่า นี้กุศล
นี้อกุศล นี้ควรเจริญ นี้ควรละ นี้ควร
กระทำให้แจ้ง จัดเป็นวิตก, การละ
การเจริญ และการกระทำให้แจ้ง เป็น
ชั้นใด วิจาร์ก็เป็นชั้นนั้น.

สำหรับผู้ดำรงอยู่ในวิตกและวิจาร์
เหล่านี้ ย่อมไม่เกิดทฺกฺข ๒ อย่าง คือ
กายิกทฺกฺข ๑ เจตสิกทฺกฺข ๑ แต่จะเกิด
สุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข ๑ เจตสิกสุข ๑.

เจตสิกสุขที่วิตกให้เกิดขึ้น จัดเป็น
ปีติ, กายิกสุขจัดเป็นเวทนาทางกาย
ด้วยประการฉะนี้.

ในองค์ฌานเหล่านั้น ความที่จิตมี
อารมณ์เป็นหนึ่ง, นี้จัดเป็นสมาธิ.

ปฐมฌาน ปราศจากองค์ ๕
ประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

เพราะเสพคฺฺนวิตก และวิจาร์
เหล่านั้นเนื่องๆ ใจก็ย่อมโน้มไปหาวิตก
และวิจาร์นั้น. วิตกและวิจาร์ย่อมปรากฏ
มากขึ้นแก่จิตนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ปีติ
สุข และเนกขมฺมสุขมีมากขึ้นด้วย.
อีกอย่างหนึ่ง ปีติและรติที่เกิดจากสมาธิ
ก็จะเกิดขึ้น. จิตนั้นมีวิจาร์เป็นอารมณ์.
เพราะสงบอารมณ์เหล่านั้น จิตในภายใน
ย่อมแผ่ไกล.

เย วิตกุกิจารา เทว ฐมมานุส-
สริตพพา. ปจจุปปนุณา ทรณิตพพ.
เตสั วุปสมา เอโกทิภาว จิตเตกคัคคั
โหติ. ตสสุส เอโกทิภาเวน ปิติ ปาริปุรี
คจจติ. ยา ปิติ, ตั โสมนสฺสสินุทริยั,
ยั สุขั, ตั สุขินุทริยั. ยา
จิตเตกคัคคา, อยั สมาริ.

ตั ทุตติยั ฌานั จตุรงคสมนุณา-
คัคคั. โส ปิติยา วิราคา ยาทิ โยชหิ
ชลลสหนคัคคั.

๗๓. ตตถ โสมนสฺสจิตต-
มุปาทานนุติ จ โส ตั วิจินนุโต
อุเปกฺขเมว มนสิกริตติ. โส ปิติยา
วิราคา อุเปกฺขโก วิหริติ. ยถา จ
ปิติยา สุขมานิตั, ตั กายเณ
ปฏิสัเวเทติ สมุปชาโน วิหริติ, เยน
สติสมุปชฌเณน อุเปกฺขาปาริปุรี คจจติ.
อิทํ ตติยั ฌานั จตุรงคสมนุณาคัคคั.

พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงธรรม
๒ อย่าง คือ วิตก ๑ วิจาร ๑
พึงถอนอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน. เพราะอัน
สงบแห่งอารมณ์เหล่านั้น ย่อมมีความที่
จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว เป็นธรรมเอก
ผุดขึ้น. เพราะความที่จิตเป็นธรรมเอก
ผุดขึ้น ปิติ ย่อมถึงความบริบูรณ์. ปิตินั้น
จัดเป็นโสมนัสสินุทริยั. สุขนั้น จัดเป็น
สุขินุทริยั. ความที่จิตมีอารมณ์เป็น
อันเดียว, นี้จัดเป็นสมาริ.

ทุตติยานั้นประกอบด้วยองค์ ๔.
เพราะปิติคลายไป พระโยคาวจรย่อม
ดำเนินไป คือ ละซึ่งกิเลสเพียงดังธูลีไปได้.

๗๓. ในข้อนั้น คำว่า ความเกิด
ขึ้นแห่งโสมนัสสจิต ได้แก่ พระโยคา-
วจรนั้นเมื่อใคร่ครวญ ถึงอารมณ์นั้น
ชื่อว่าย่อมใส่ใจถึงอุเบกขา. เพราะปิติ
คลายไป พระโยคาวจรนั้นย่อมเป็นผู้
วางเฉยอยู่. คือ ย่อมเสวยสุขตามที่ปิติ
นำมาให้ด้วยกาย รู้ทั่วอยู่. ซึ่งเป็นเหตุให้
ถึงความบริบูรณ์แห่งอุเบกขา ด้วยสติ
สัมปชัญญะ. ฌานที่ ๓ นี้ ประกอบ
พร้อมด้วยองค์ ๔.

ตถา^๑ กายิกสุส สุขสุส ปหานาย
 ปจเม ฉานเน โสมนสุสินุทริยํ นิรุชฺฌติ.
 ทุตฺติเย ฉานเน ทุกฺขินุทริยํ นิรุชฺฌติ.
 โส สุขสุส จ ปหานา ทุกฺขสุส จ
 ปหานา ปุพฺพเว โสมนสุสโทมนสุสานํ
 อตฺตงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุกฺเขชาสติ-
 ปาริสฺสุทฺธิ^๒ จตฺตถํ ฉานํ อฺปสมฺปชฺช
 วิหริติ.

ตตฺถ จตฺตฺถิ อฺนุทริเยหิ อุกฺเขชา
 ปสาทา โหติ, ทุกฺขินุทริเยน โทมนสุ-
 สินุทริเยน สุขินุทริเยน โสมนสุสินุทริเยน
 จ. เตสํ นิโรธา อุกฺเขชาสมฺปชฺฌณํ
 โหติ, ตตฺถ สุขินุทริเยน โสมนสุสินุทริเยน
 จ อสฺติ โหติ, เตสํ นิโรธา สติมา
 โหติ, ทุกฺขินุทริเยน โทมนสุสินุทริเยน
 จ อสมฺปชฺฌณํ, เตสํ นิโรธา
 สมฺปชฺฌณํ โหติ.

เพราะละกายิกสุขเช่นนั้น โสมนัส-
 สินทริย ในปฐมฉานย่อระดับไป.
 ทุกขินทริยในทุติยฉานย่อระดับไป. พระ
 โยคาวจรนั้น ย่อมเข้าถึงจตุตถฉาน ที่ไม่
 มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติ
 บริสุทธิ์อยู่ เพราะละสุขและทุกข์ และ
 เพราะความดับไป แห่งโสมนัสโทมนัส
 ก่อน ๆ ได้.

ในฉานนั้น อุเบกขาเป็นอันผ่องใส
 ด้วยอินทริย ๔ คือ ทุกขินทริย ๑
 โทมนัสสินทริย ๑ สุขินทริย ๑
 โสมนัสสินทริย ๑. เพราะอันดับไปแห่ง
 อินทริยเหล่านั้น ย่อมมีสัมปชัญญะที่
 เกิดจากอุเบกขา. ในองค์ฉานนั้น
 ย่อมไม่มีสติ เพราะสุขินทริย และ
 โสมนัสสินทริย เพราะอันดับไปแห่ง
 อินทริยเหล่านั้น จึงจะมีสติได้, และ
 ย่อมมีอสัมปชัญญะ เพราะทุกขินทริย
 และโทมนัสสินทริย, เพราะอันดับไปแห่ง
 อินทริยเหล่านั้น จึงจะมีสัมปชัญญะได้.

^๑ ไป. อ. ตสุส.

^๒ ส.สพ. ๑๘/๔๕๔/๒๙๔.

อิติ อุเบกขาย จ สญญา, สโต
สมุปชาโน จิตฺเตกคฺคตา จ อิทิ
วฺจฺจเต จ จตฺตถํ ฌานํ.

ตตฺถ โย ราคจริโต ปุคฺคโล
ตสฺส สุขินทฺริยญฺจ โสมนสฺสสินทฺริยญฺจ.
โย โทสจริโต ปุคฺคโล ตสฺส
ทุกฺชินทฺริยญฺจ โทมนสฺสสินทฺริยญฺจ. โย
โมหจริโต ปุคฺคโล ตสฺส อสฺติ จ
อสมฺปชญฺญญฺจ.

ตตฺถ ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส
ตฺติเย ฌานเ จตฺตถเ จ อนฺนโย
นิริชฺฌติ, โทสจริตสฺส ปจฺเม ฌานเ
ทฺติเย จ ปฏฺิฆํ นิริชฺฌติ, โมหจริตสฺส
ปุคฺคลสฺส ปจฺเม ฌานเ ทฺติเย จ
อสมฺปชญฺญญํ นิริชฺฌติ. ตฺติเย ฌานเ
จตฺตถเ จ อสฺติ นิริชฺฌติ, เหวเมว
เตสํ ตินฺณํ ปุคฺคลํ จตฺตาริ
ฌานานิ โวทานํ คมิสฺสนฺติ.

ตตฺถ ราคโทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส
อสมฺปชญฺญญฺจ อนฺนโย จ ปฏฺิฆญฺจ,
เตน หานนาคิยฺ^๑ ฌานํ โหติ. ตตฺถ

พระโยคาวจรชื่อว่าผู้มีสัญญาเพราะ
อุเบกขา, เป็นผู้ที่มีสติมีสัมปชัญญะ และ
มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, นี้ท่านเรียกว่า
จตฺตถฌาน ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนั้น สุขินทรีย์ และโสมนัส-
สินทรีย์ ย่อมมีแก่ราคจริตบุคคล.
ทุกชินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ ย่อมมี
แก่โทสจริตบุคคล. อสฺติ (ความไม่มีสติ)
และอสมฺปชัญญะ (ความไม่รู้ตัว) ย่อมมี
แก่โมหจริตบุคคล.

ในบุคคลเหล่านั้น สำหรับราคจริต-
บุคคล ย่อมดับความพอใจได้ในตฺติย-
ฌานและจตฺตถฌาน, สำหรับโทสจริต
บุคคล ย่อมดับปฏิฆะได้ในปฐมฌาน
และทฺติยฌาน, สำหรับโมหจริตบุคคล
ย่อมดับอสมฺปชัญญะได้ในปฐมฌาน
และทฺติยฌาน. และย่อมดับอสฺติได้ใน
ตฺติยฌานและจตฺตถฌาน, สำหรับ
บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น ฌานทั้ง ๔
จักถึงความสงบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนั้น ราคโทสจริตบุคคล
ย่อมมีอสมฺปชัญญะ ความพอใจและ
ปฏิฆะ เพราะเหตุานั้น ฌาน (ของเขา)

^๑ ม. อี. ปทานนาคิย.

ราคโมหจริตสฺส ปุคฺคสฺส อนฺนยตฺตํ
 ๑ อาทีนํ ๑ ทสฺสิตา, ตํ ตสฺส
 หานภาคิยํ^๑ ฌานํ โหติ. ตตฺถ โทส-
 โมหจริตสฺส ปุคฺคสฺส ปฏฺิโม ๑ อสฺติ
 ๑ อสมฺปชฌณญจ อาทีนํ ๑ ทสฺสิตา,
 เตน ตสฺส หานภาคิยํ^๑ ฌานํ โหติ.

ตตฺถ ราคโทสมหสมภาคจริตสฺส
 ปุคฺคสฺส วิเสสภาคิยํ ฌานํ โหติ,
 อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ สตฺตสฺส
 ปุคฺคเสสฺส นิตฺทิสิตพฺพานิ.

จตุสฺส ๑ สมาริสิ ๑ ฌนฺทสมารินา
 ปจฺมํ ฌานํ, ๑ วิริยสมารินา ๑ ทุตฺติยํ ฌานํ,
 จิตฺตสมารินา ๑ ตตฺติยํ ฌานํ, ๑ วิมฺมังสา-
 สมารินา ๑ จตฺตตฺถํ ฌานํ.

อปฺปณฺนิหิตน ปจฺมํ ฌานํ,
 สฺสญฺญตาย ๑ ทุตฺติยํ ฌานํ, ๑ อนิมิตฺเตน
 ตตฺติยํ ฌานํ, ๑ อานาปานสฺสตียา ๑ จตฺตตฺถํ
 ฌานํ.

จึงอยู่ในฝ่ายเสื่อมได้. สำหรับราคโมห-
 จริตบุคคล ท่านแสดงความเป็นผู้พอใจ
 ว่าเป็นโทษ, ฌานนั้นของเขา ก็จัดอยู่ใน
 ฝ่ายเสื่อมได้. ในข้อนั้น สำหรับโทสมห-
 จริตบุคคล ปฏิฆะ อสฺติ และ
 อสมฺปชฌญะ ท่านแสดงว่าเป็นโทษ,
 เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นของเขา ก็จัดอยู่
 ในฝ่ายเสื่อมได้.

ในข้อนั้น สำหรับราคะโทสะโมหะ
 สมภาคจริตบุคคล ฌานจัดอยู่ในฝ่าย
 วิเศษ, บัณฑิตพึงแสดงไขฌาน ๔
 เหล่านี้ไว้ในบุคคล ๗ จำพวก.

ก็ในสมาธิ ๔ พึงแสดงไขปฐมฌาน
 ด้วยฉันทสมาธิ, พึงแสดงไขทุติยฌาน
 ด้วยวิริยสมาธิ, พึงแสดงไขตติยฌาน
 ด้วยจิตตสมาธิ, พึงแสดงไขจตฺตตฺถฌาน
 ด้วยวิมมังงสมาธิ.

พึงแสดงไขปฐมฌาน ด้วย
 อปฺปณฺนิหิตสมาธิ, พึงแสดงไขทุติยฌาน
 ด้วยสฺสญฺญตสมาธิ, พึงแสดงไขตติย-
 ฌานด้วยอนิมิตตสมาธิ, พึงแสดงไข
 จตฺตตฺถฌาน ด้วยอานาปานสติ.

^๑ ม. อ. ปหานภาคิย.

กามวิตกกุพยาปาทานญจ ตัม ตัม.
 รูปสเมน ปจมี ฌานัม โหติ,^๑
 วิตกกุวจารานัม รูปสเมน ทุตติยัม ฌานัม,
 สุขินุทริยโสมนสุสินุทริยานัม รูปสเมน
 ตตติยัม ฌานัม, กายสงขารานัม รูปสเมน
 จตตตัม ฌานญจ.

จาคาธิฏฐาเนน ปจมี ฌานัม,
 สจจาธิฏฐาเนน ทุตติยัม ฌานัม,
 ปญญาธิฏฐาเนน ตตติยัม ฌานัม,
 อุปสมาธิฏฐาเนน จตตตัม ฌานัม.

อิมานิ จตตตาริ ฌานานิ
 สงเขปนิตุเทเสณ นิตุทิจานิ, ตตต
 สมารินุทริยัม ปาริปุรี คจจติ.
 อนนุตตตณกานิ จตตตาริ.

ตตต โย ปจมี ฌานัม
 นิสุสาย อาสวกุขยัม ปาปุณนาคิ, โส
 สุขาย ปฏิปทาย ทนุทธาภิณญาย
 โทมนสุสินุทริยปฏิบัติกุเชน. โย ทุตติยัม
 ฌานัม นิสุสาย อาสวานัม ขยัม
 ปาปุณนาคิ, โส สุขาย ปฏิปทาย

ก็เพราะอันสงบแห่งกามวิตก และ
 พยาบาทนั้น ๆ ย่อมมีปฐมฌาน,
 เพราะอันสงบแห่งวิตกและวิจารณ์ ย่อมมี
 ทุตติยฌาน, เพราะอันสงบแห่งสุขินุทริย
 และโสมนสุสินุทริย ย่อมมีตตติยฌาน,
 เพราะอันสงบแห่งกายสังขาร ย่อมมี
 จตตตฌาน.

เพราะจาคาธิฏฐาน ย่อมมี
 ปฐมฌาน, เพราะสจจาธิฏฐาน ย่อมมี
 ทุตติยฌาน, เพราะปัญญาธิฏฐาน ย่อมมี
 ตตติยฌาน, เพราะอุปสมาธิฏฐาน ย่อมมี
 จตตตฌาน.

ฌาน ๔ เหล่านี้ ท่านแสดงไว้แล้ว
 ด้วยการแสดงโดยสังเขป, ในข้อนั้น
 สมารินุทริย ย่อมถึงความบริบูรณ์.
 ฌานทั้ง ๔ ก็คล้ายตามกันไป.

ในข้อนั้น ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้
 เพราะอาศัยปฐมฌาน, ชื่อว่าบรรลุได้
 ด้วยโทมนสุสินุทริยปฏิบัติกุชธรรม ซึ่งเป็น
 การปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า, ผู้บรรลุการ
 สิ้นอาสวะได้เพราะอาศัยทุตติยฌาน ชื่อว่า
 บรรลุได้ด้วยทุกขินุทริยปฏิบัติกุชธรรม ซึ่ง

^๑ โป. อ. โหตีติ ปาไซ น ทิสฺสติ.

ชิปฺปาภินุณาย ทุกฺชินฺทฺริยปฏิปกฺเขน.
โย ตติยํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ
ขยํ ปาปุณฺณาทิ, โส สฺขาย ปฏิปทาย
ทฺนุธาภินุณาย โสมนสฺสชินฺทฺริยปฏิปกฺเขน
โย จตฺตถํ ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ
ขยํ ปาปุณฺณาทิ, โส สฺขาย ปฏิปทาย
ชิปฺปาภินุณาย สฺชินฺทฺริยปฏิปกฺเขน
คโต.

เป็นการปฏิบัติสะดวก และรู้ได้เร็ว.
ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะได้ เพราะอาศัย
ตติยฌาน, ชื่อว่าบรรลุได้ด้วยโสมนัส-
สชินฺทฺริยปฏิปกฺเขน ซึ่งเป็นการปฏิบัติ
สะดวกแต่รู้ได้ช้า, ผู้บรรลุการสิ้นอาสวะ
ได้เพราะอาศัยจตฺตถฌาน, ชื่อว่าบรรลุ
ได้ด้วยสฺชินฺทฺริยปฏิปกฺเขน ซึ่งเป็นการ
ปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว.

ปกิณณกนิทฺเทโส.

ปกิณณกนิทฺเทส จป.

๗๔. ยานิ จตฺตาริ ฌานานิ,
เตสํ ฌานานํ อิมานิ องฺคานิ, เตสํ
องฺคานํ สมฺมูหิ^๑ อสฺส องฺคา, อยํ
ฌานญฺมิ. โก วิเสสํติ อสฺส วิเสโส.

๗๔. องค์ของฌานนั้น ซึ่งเป็นที่
รวมแห่งองค์ของฌาน ๔ เหล่านั้น นี้
จัดเป็นฌานญฺมิ. คำว่า คุณวิเศษเป็น
อย่างไร หมายถึงคุณวิเศษของฌานนั้น.

อิมํ สมฺมูหารา เตหิ อยํ
สมฺมูทาคโม, ตสฺส สมฺมูทาคมสฺส อยํ
อุปฺนิสฺสา, ตาย อุปฺนิสฺสาย อยํ ภาวนา.
ตสฺสา ภาวนาย อยํ อาทึนโว. เตน
อยํ ปริหานิ.

สัมภาระเหล่านี้จากฌานเหล่านั้น,
นี้จัดเป็นการเกิดขึ้น, เพราะมีการเกิดขึ้น
นั้นจึงมีวิธีทางนี้. เพราะมีวิธีทางนั้น จึงมี
ภาวนานี้. เพราะมีภาวนานั้น จึงมีโทษนี้,
เพราะโทษนั้น จึงมีความเสื่อมนี้.

กสฺส ปริหานีติ ?

ถามว่า ความเสื่อมมีแก่ใคร ?

ตทฺอุปคฺชฺฌายิโน.^๒

ตอบว่า มีแก่ผู้เพ่งฌานนั้น.

^๑ ม. อี. สมฺมูหิ.

^๒ ม. อี. ตทฺอุปคฺชฺฌายิโน.

ตี ยถา ภณิตํ ปจฺจเวกฺขนฺโต
 อัย วิเสโส. เตน วิเสเสน อัย
 อสุสาโท.

โส กสฺส อสุสาโท ?

อณานิยา ฉายิโน, ตสฺสา
 อณานิยา ฉายิโน. อิทํ กสฺลิตา
 โกสลฺเล จิตฺตฺมานํ อโนมทุทียตี
 คจฺจติ ฉานพลํ, ฉานพลे จิตฺตฺส
 อัย ปารมิปฺตตฺส อิมานิ ฉานงฺคานิ
 อนาวิลสงฺกปฺโป ปจฺเม ฉานเ
 ฉานงฺคานิ ภาวี.

โส ปิตี ตทฺนุสาริตฺตาว ปจฺเม
 ฉานเ ฉานงฺคํ ตสฺสงฺคฺโน จ ฐมา
 ตทฺภิสฺนุนิตาย จ. ปิตี ทฺติเย ฉานเ
 ฉานงฺคธฺมฺตา โข ปน ตถา
 ปวตฺตสฺส สหคตี ฉานงฺคธฺมํ สสฺซ-
 ตาย อชฺชตฺตี สมฺปสาโท ทฺติเย
 ฉานเ ฉานงฺคํ มโนสมฺปสาทนตาย
 ตทฺภิสฺนุนิตาย จ.

การพิจารณาถึงถ้อยคำ ตามที่
 กล่าวนั้น นี้จัดเป็นคุณวิเศษ. เพราะมี
 คุณวิเศษนั้น จึงมีความพอใจนี้.

ถามว่า ความพอใจนั้น มีแก่ใคร ?

ตอบว่า มีแก่ผู้ได้ฉาน โดยไม่ต้อง
 พง คือ มีแก่ผู้ได้ฉาน โดยไม่ต้องพง
 นั้น ฉานที่ดำรงอยู่ในความน่าพอใจ และ
 ความเป็นผู้ฉลาดนี้ ย่อมถึงความเป็น
 พลังแห่งฉานที่ไม่ควรถูกบดขยี้. สำหรับ
 ผู้ดำรงอยู่ในพลังแห่งฉานซึ่งเป็นผู้ถึงฝั่ง
 การดำริถึงองค์ฉานเหล่านี้ได้ อย่าง
 ชัดเจน จัดเป็นการเจริญขององค์ฉานใน
 ปฐมฉาน.

ปีตินั้น ที่คล้อยตามฉานนั้น
 เท่านั้น จัดเป็นองค์ฉานในปฐมฉาน
 ทั้งธรรมที่คล้อยตามปีตินั้น ก็จัดเป็นองค์
 ฉานในปฐมฉานนั้น เพราะแนบแน่นกับ
 ปีตินั้น. ก็แล ปีติจัดเป็นองค์ฉานประจำ
 ในทุติยฉานนั้น ฉานที่เป็นไปอย่างนั้น
 ย่อมมีองค์ฉานประกอบด้วยเป็นธรรมดา
 เพราะเป็นไปกับด้วยความสุข ความ
 ผ่องใสในภายใน จึงจัดเป็นองค์ฉานใน
 ทุติยฉาน เพราะทำใจให้ผ่องใสและ
 เพราะแนบแน่นกับทุติยฉานนั้น.

ปีติ ทุติเย ฌานเน ฌานงคัม
 อชฺฌตตัม สมุปสาทนํ สมาริตา^๑ ปีติ
 ทุติเย ฌานเน ฌานงคัม. เจตโส
 เอโกทิกาโว ทุติเย ฌานเน ฌานงคัม,
 อุเปกฺขา ผสฺสตา ตติเย ฌานเน
 ฌานงคัม, สุขํ ตสฺส องฺคนฺติ จ.

เจตโส เอโกทิกาโว จตฺตเถ
 ฌานเน ฌานงคัม. อุเปกฺขา อทุกฺขมสฺสา
 จตฺตเถ ฌานเน ฌานงคัม. อภินิสากฺกมิ
 อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตเถ ฌานเน
 ฌานงคัม. สติปาริสฺสุทฺธิ จ อเนกชฺฌา-
 ฎมีสุ ฌานงคสมายุตฺตา ปีติ เจตโส
 เอโกทิกาโว จตฺตเถ ฌานเน ฌานงคัม.

ตตฺถ กตฺมา ฌานฎมิ ?

สวิตกฺเก สวิจาเร วิเวกา อนฺนคตา
 ปจฺเม ฌานเน ฌานฎมิ. อวิตกฺเก
 อวิจาเร อชฺฌตตัม สมุปสาทนํ ชนิตํ

ปีติ จัดเป็นองค์ฌานที่มีความ
 ผ่องใสในภายในในทุติยฌาน, ปีติที่เกิด
 จากสมาธิ จัดเป็นองค์ฌานในทุติยฌาน.
 ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้น จัดเป็น
 องค์ฌานในทุติยฌาน, อุเบกขาที่สัมผัส
 ได้ จัดเป็นองค์ฌานในตติยฌาน, สุข
 ก็จัดเป็นองค์ฌานของตติยฌานนั้นด้วย.

ความที่จิต เป็นธรรมเอกผุดขึ้น
 จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน. อุเบกขา
 ความรู้สึกที่ไม่ทุกข์ไม่สุข จัดเป็น
 องค์ฌานในจตุตถฌาน, อุเบกขา
 เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อันเป็นฎมีที่อาศัย
 จัดเป็นองค์ฌานในจตุตถฌาน. ความ
 บริสุทธิ์แห่งสติ ๑ ปีติที่สัมปยุตด้วย
 องค์ฌานในฎมีเป็นอเนก ๑ ความที่จิต
 เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ๑ จัดเป็นองค์ฌาน
 ในจตุตถฌาน.

ในข้อนั้น ฌานฎมิ เป็นไฉน ?

คือ

ฌานฎมิ ในปฐมฌาน ที่ยังมีวิตก
 ยังมีวิจารณ์คล้อยไปตามวิเวก. ฌานฎมิ
 ในทุติยฌาน ที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ คล้อย

^๑ อ. สมาริตา.

ปีติมนุคตา ทุติเย ฌานเน ฌานญมิ. สุขสาตสโมหิตา สปปีติกา ตติเย ฌานเน ฌานญมิ. ตสฺส สุขทุกฺขสหคตา อภินิหารสหคตา จตุตฺเถ ฌานเน ฌานญมิ.

ไปตามปีติอันความผ่องใสในภายในให้เกิดขึ้น. ฌานญมิในตติยฌาน เป็นไป กับด้วยปีติ ประกอบพร้อมด้วยความสุข และความพอใจ. ฌานญมิในจตุตถฌาน สหระคตด้วยสุขและทุกข์ แห่งตติยฌาน นั้น ทั้งยังสหระคตด้วยการน้อมจิต.

อปฺปมาณสหคตา สตุตารมฺมณา ปจฺเจ ฌานเน ฌานญมิ. อภิญฺญิมิอายตนะสหคตา รูปสณฺเฑสีสุ ทุติเย ฌานเน ฌานญมิ. วิโมกฺขสหคตานิ วิโมกฺขेषุ ตติเย ฌานเน ฌานญมิ. อนุปฺสฺสนา-สหคตา กายสงฺขาริ สมนฺมา จตุตฺถสฺส ฌานสฺส ญฺมิ.

ฌานญมิ ในปฐมฌาน มีสัตว์เป็น อารมณฺ์ โดยมีอารมณฺ์ไม่มีประมาณ. ฌานญมิ ในตติยฌาน ในรูปสณฺเฑสีสัตว์ ทั้งหลายสหระคตด้วยอภิญฺญิมิและอายตนะ. ฌานญมิในตติยฌาน ในวิโมกข์ทั้งหลาย ย่อมมีแก่ผู้สหระคตด้วยวิโมกข์, ญฺมิแห่ง จตุตถฌาน มีการพิจารณากายสังขาร เป็นอารมณฺ์สหระคตด้วยอนุปฺสฺสนา.

๗๕. ตตฺถ กตเม ฌานวิเสสํ ?

๗๕. ในขั้นนั้น ฌานวิเสส เป็นไฉน ?

คือ

วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ ปาปเกหิ อภุสฺเสหิ ฐมฺเมหิ จิตฺตเจตสิกสหคตา กามธฺาตุสมฺติกฺกมนฺตานิ, อัยฺ ฌาน-วิเสสํ.

ความที่พระโยคาวจร สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ก้าวล่วงกามธฺาตุอันสหระคตด้วยจิตและเจตสิก, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

อวิตกฺกา เจว อวิจฺจริ จ สปปีติกาเย สติสหคตานิ ปีติสหคตา

สังญฺญามนสิการอันไม่มีวิตก ไม่มี วิจฺจริ ชื่อว่าสหระคตด้วยปีติ เพราะมีปีติ

สญญามนสิการา สมุทาจรณฺติ, อัย
ฌานวิเสส.

อวิตกฺกาย ฎึมิยา อวิจาเรเยว
สติอนุคฺตา อุเปกฺขาสหคฺตา มนสิการา
สมุทาจรณฺติ. ตทฺนุญมฺมตาย จ สติ
สญฺจหฺติ.^๑ ตญฺจ ฎึมิ อุปสมฺปชฺช
วิหฺรติ. อัย ฌานวิเสส.

สติปาริสฺสุทฺธิสหคฺตา สญฺญา-
มนสิการา สมุทาจรณฺติ, ตญฺจ ฎึมิ
อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ, อัย ฌานวิเสส.

วิญฺญาณญฺจายตฺนสหคฺตายน ฎึมิยํ
อากิณฺญญฺจายตฺนสหคฺตา สญฺญา-
มนสิการา สมุทาจรณฺติ, ตญฺจ ฎึมิ
อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ, อัย ฌานวิเสส.

ฌานสมฺภารา. เนกฺขมฺมวิตกฺโก
สมฺภาโร กามวิตกฺกวิโนทฺนาธิปฺปายตา.
อพฺยาปาทวิตกฺโก สมฺภาโร พฺยาปาท-
วิตกฺกปฺปฏิวิโนทฺนาธิปฺปายตา. อวิหีสฺวา-
วิตกฺโก สมฺภาโร วิหีสฺวาวิตกฺก-
ปฺปฏิวิโนทฺนาธิปฺปายตา.

และเพราะสหฺรคตด้วยสติ ย่อมปรากฏ
ขึ้น, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

มนสิการอันคล้อยตามสติ สหฺรคต
ด้วยอุเบกขา ในฎีกาที่ไม่มีวิตก ในฌานที่
ไม่มีวิจาร์ ย่อมปรากฏขึ้น. เพราะความ
เป็นธรรมตาอย่างนั้น สติย่อมตั้งมั่น.
พระโยคาวจร ย่อมเข้าถึงฎีกานั้นอยู่,
นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

สญฺญามนสิการที่สหฺรคตด้วยสติ
ปาริสฺสุทฺธิย่อมปรากฏขึ้น พระโยคาวจร
เข้าถึงฎีกานั้นอยู่, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

สญฺญามนสิการอันสหฺรคตด้วย
อากิณฺญญฺจายตฺนนะ ในฎีกาแห่งฌานที่
สหฺรคตด้วยวิญฺญาณญฺจายตฺนนะ ย่อม
ปรากฏขึ้น, พระโยคาวจรเข้าถึงฎีกานั้น
อยู่, นี้จัดเป็นฌานวิเสส.

ฌานสัมภาระทั้งหลาย บัณฑิตพึง
ทราบดังนี้. ความเป็นผู้ต้องการบรรเทา
กามวิตก จัดเป็นเนกขัมมสัมภาระ,
ความเป็นผู้ต้องการบรรเทา พยาปาท-
วิตก จัดเป็นอัพฺยาปาทวิตกฺกสัมภาระ,
ความเป็นผู้ต้องการบรรเทาวิหีสฺวาวิตก
จัดเป็นอวิหีสฺวาวิตกฺกสัมภาระ.

^๑ ฉ. สญฺจหฺติ. อ. สนฺทหฺติ.

อินทริเยสุ^๑ คตุตทวารตา
 อปปัจจตาย^๑ สมุภาโร, ปริสุทธาชีโว
 จตุนัน^๑ สมาปตตี^๑ สมุภาโร, อกมมสุส
 วิหาริตา. มคฺคสมุภาโร สมุมาปฏิ-
 ปชฺชนตา.^๒ ผลสมุภาโร ฉานานิพฺพตฺติตา.

ฉานสมุทาคโม. กุสลเหตุ
 ฉานานิ^๓ สมุทย์ คจฺจนฺติ โก จ น
 กุโตจิ. เนกขมมปฺปตฺตา สมุทาคจฺจนฺติ.
 อาลมฺพนิโรธสมาธิสนฺโต สมุทาคจฺจนฺติ.
 อปฺปีติกตฺตา สมุทาคจฺจนฺติ. สุชินฺทริย์
 โสมนสุสฺสินฺทริย์ ปหานาย เต จ
 อพฺยาปชฺชตฺตาย สมุทาคจฺจนฺติ. อตฺปน-
 ตาย^๔ สมุทาคจฺจนฺติ. อปฺริทาหนาย
 สมุทาคจฺจนฺติ. อัย ฉานสมุทาคโม.

ภาวะคือการอยู่แห่งบุคคลผู้ไม่มี
 กรรม คือ ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครอง
 แล้วในอินทริย์ทั้งหลาย เป็นสัมภาระแห่ง
 ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย, อาชีพนัน
 บริสุทธี เป็นสัมภาระแห่งสมบัติ ๔
 ประการ. การปฏิบัติชอบ เป็นสัมภาระ
 แห่งมรรค. ความเกิดขึ้นแห่งฉาน เป็น
 สัมภาระแห่งผล.

ความเกิดขึ้นแห่งฉาน บัณฑิตพึง
 ทราบดังนี้. ฉานทั้งหลายย่อมถึงความ
 เกิดขึ้น ในบางขณะ เพราะกุศลเหตุ
 แต่ไม่ใช่ทุกขณะ. กุศลเหตุทั้งหลาย ย่อม
 เกิดขึ้น เพราะถึงความเป็นเนกขัมมะ.
 ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีออลัมพนิโรธสมาธิ.
 ย่อมเกิดขึ้น เพราะไม่มีปีติ. ย่อมเกิดขึ้น
 เพราะละสุชินทริย์ โสมนัสสินทริย์ และ
 เพราะความไม่พยายาม. ย่อมเกิดขึ้น
 เพราะความไม่เดือดร้อน. ย่อมเกิดขึ้น
 เพราะความไม่เร่าร้อน. นี้ คือ ความเกิด
 ขึ้นแห่งฉาน.

^๑ ไป. อปปัจจตตา.

^๒ ไป. สมาปตติปชชนตา.

^๓ ไป. ยี่ ฉาน.

^๔ ไป. อวิติกกนฺตา.

๗๖. ตตถ กตมา อุปนิสา ?

กल्याณมิตตตา ฌานสุส อุปนิสา.
กल्याณสมุปวงกตา ฌานสุส อุปนิสา.
อินทริเยสุ คุตตทวารตา ฌานสุส
อุปนิสา. อสนตุฏฐิตา กุสเลสุ ธมฺเมสุ
ฌานสุส อุปนิสา. สทฺธมฺมสุสวณํ
ฌานสุส อุปนิสา. สํเวชนิเย จาเน
สํวิคฺคสุส โยนิโส ปธานํ. อัย
ฉาโนปนิสา.

ตตถ กตมา ภาวนา ?

เมตฺตาเสวนา อพฺยาปาท-
วิตกฺกภาวนา, กรุณาเสวนา^๑ อวิหิงสา-
วิตกฺกภาวนา, มุทิตาภาวนา ปิติสุข-
สมุปชฌณการิตา, อุเปกฺขาภาวนา
ปสฺสนตา อุเปกฺขาภาวนา อปสฺสนตา^๒

^๑ ไป. อ. กल्याณเสวนา.

^๒ ไป. ปสฺสนตา อุเปกฺขาภาวนา อปสฺสนตา.

๗๖. ในข้อนั้น วิถีทาง เป็นไฉน ?

คือ

ความเป็นผู้มีมิตรดี จัดเป็นวิถีทาง
แห่งฌาน. ความเป็นผู้คบหามิตรดี
จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน. ความเป็นผู้
คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย จัดเป็น
วิถีทางแห่งฌาน. ความเป็นผู้ไม่สิ้นโทษ
ในกุศลธรรมทั้งหลาย จัดเป็นวิถีทาง
แห่งฌาน. การฟังพระสัทธรรม จัดเป็น
วิถีทางแห่งฌาน. การตั้งความเพียรโดย
ชอบสำหรับผู้สังเวชในฐานะที่ควรสังเวช,
(จัดเป็นวิถีทางแห่งฌาน). นี้จัดเป็น
วิถีทางแห่งฌาน.

ในข้อนั้น ภาวนา เป็นไฉน ?

คือ

อัพฺยาปาทวิตกฺกภาวนา ซึ่งได้แก่
การเสพคฺันเมตฺตา ๑ อวิหิงสาวิตก-
กภาวนา ซึ่งได้แก่การเสพคฺันกรุณา ๑
มุทิตาภาวนา ซึ่งได้แก่การเป็นผู้กระทำ
ด้วยปีติสุขและสัมปชฌญะ ๑ อุเปกฺขา-
ภาวนาที่ปรากฏ และไม่ปรากฏ ซึ่งได้แก่

อุเปกษา ๑ อชฺฌุเปกษา ๑, อสุภ-
สญฺญาภาวนา ทุกฺขาปฏิบัติลำบากและรู้
ภิญญา, ภวสนฺธา ภินฺนา^๑ ภวสนฺธานิ.
สา อพฺพิธา ภาวนา ภาวิตา พหุลี-
กตา อญฺญจิตา วตฺตูกตา ยานิกตา^๒
ปริจิตา สุตฺตมารทฺธา. อยํ ภาวนา.

เอวํ ภาวยนฺตสฺส อยํ อาทีนโว.
ปจฺเม ฌานเ สขฺขารสมนฺนาคโต เอส
ธมฺโม อสุโต สาสโว. สเจส ธมฺโม^๓
อยํ สีโล อาสนฺนปฏิบัติกฺโข ๑ เอส
ธมฺโม กาโม ปฏิจารโ ปฏิวิจารโ,
สมาปตฺตีนํ ๑ สพุทฺโฬาริกโ. เอส
ธมฺโม วิตกฺกวิจารโ ๑, ตตฺถ จิตฺตํ
โขภานฺติ, กาโย เจตฺถ กิลมฺติ, กายมฺหิ
เจตฺถ กิลนฺเต จิตฺตํ วิหณฺณติ,^๔
อนฺนินิหารกฺขมโ อภิญญานํ. อิม
อาทีนวา ปจฺเม ฌานเ.

อุเปกษาและอชฺฌุเปกษา ๑ อสุภสญฺญา
ภาวนา ซึ่งเป็นการปฏิบัติลำบากและรู้
ได้ช้า ๑ ภาวนาที่ทำลายที่ต่อแห่งภพ
จากที่ต่อแห่งภพ ๑. ภาวนา ๖ อย่างนั้น
ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ให้ตั้ง
ขึ้นแล้ว กระทำให้เป็นดุจพื้น กระทำ
ให้เป็นดุจยาน สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว.
นี้จัดเป็นภาวนา.

สำหรับพระโยคาวจรผู้ภาวนาอยู่
อย่างนี้ ย่อมมีโทษดังต่อไปนี้. ใน
ปฐมฌานยังมีสาสวธรรมประกอบด้วย
สังขารแก่ผู้ยังไม่ได้สดับ. ธรรมนี้มีปฏิ-
บັกขธรรมอยู่ใกล้เป็นปกติ มีกามเป็นที่
เที่ยวไป เป็นที่เที่ยวไปทั่ว, เป็นภาวะที่
หยาบสุดแห่งสมาบัติทั้งหลาย. ก็ธรรมนี้
ได้แก่ วิตกและวิจาร ซึ่งเป็นที่ยังจิตให้
กำเริบได้. อนึ่ง ในฌานนี้ กายย่อม
ลำบาก, ก็ในฌานนี้ เมื่อกายลำบาก
จิตย่อมเดือดร้อน, กายย่อมไม่น้อมไป
เพื่อความรู้อย่าง. เหล่านี้จัดเป็นโทษใน
ปฐมฌาน.

^๑ ไป. ภวสนฺธาภิญญา.

^๒ อ. ยานเยยฺยกตา.

^๓ ไป. อสุโต สาสโว. สเจ เอส ธมฺโม.

^๔ ไป. มุหณฺณติ.

ทุติเย ฉานเน อิมะ อาทินวา.
 ปิตติภรณสหคโต จ เอโส ธมฺโม, น
 จิตฺตสฺส อโฆภยํ อูปคโม^๑ เจส ธมฺโม
 อูปคมิปริสฺสโย, โทมนสฺสปจฺจตฺถิโก
 เจส ธมฺโม. ตตฺถ ตตฺถ ยุตฺตึนํ ปิตฺติ
 ปฺราชิโต เจส ธมฺโม ทุกฺกโร โหติ^๒
 อวตฺตสนฺตาสฎุมิปริวชฺชยนฺโต; จตฺตฺส
 ทุกฺขตาสฺส เอส ธมฺโม อนฺุวิทฺโธ
 ปสฺสทฺธาย ภยทุกฺขตาย จ. ปฺลิโพธ-
 ทุกฺขตาย จ อภินฺุณฺณาททุกฺขตาย จ,
 รากทุกฺขตาย จ,^๓ อิมะ อาทินวา
 ทุติเย ฉานเน.

ในทุติยฉาน ย่อมมีโทษดังต่อไปนี้
 ในทุติยฉานยังมีธรรมที่สหระคตด้วยการ
 แผลไปแห่งปิตติ, จิตไม่ควรที่จะถูกรบกวน
 (โดยวิตกและวิจารณ์) ธรรมนี้ยังคงมี
 อันตรายเกิดขึ้น, เพราะธรรมนี้เป็นข้าศึก
 ต่อโทมนัส. บรรดาธรรมที่ประกอบในที่
 นั้น ๆ ธรรมนี้อันปิตติให้พ่ายแพ้ เมื่อเว้น
 จากฎุมิแห่งความเดือดร้อน เพราะไม่
 เป็นไปในอำนาจ จึงจัดเป็นธรรมที่กระทำ
 ได้ยาก. บรรดาความเป็นทุกข์ ๔ อย่าง
 ธรรมนี้เป็นอันแทงตลอดแล้ว เพราะ
 ความเป็นทุกข์จากภัยที่สงบระงับ ๑
 เพราะความเป็นทุกข์เหตุกังวล ๑ เพราะ
 ความเป็นทุกข์(เหตุพยายาม)เพื่อความ
 รู้แจ้ง ๑ เพราะความเป็นทุกข์โดยรากะ
 ๑, เหล่านี้จัดเป็นโทษในทุติยฉาน.

^๑ ไป. น สมุททาจาสฺสเสติ จิตฺตํ. อโฆภยํ อูปคโม.

^๒ ไป. ปฺราชิโต เจส ธมฺโม ทุกฺกโร โหติ.

^๓ ไป. เอส ธมฺโม อนฺุวิทฺธา ปสฺสทฺธาย ทุกฺขตาย จ ปฺลิโพธ-
 ทุกฺขตาย จ อภินฺุณฺณาททุกฺขตาย จ ไรคทุกฺขตาย จ.

ตตถ กตเม อาทีนวา^๑ ตติเย
ฉาเน ?

ในข้อนั้น โทษในตติยฉาเน
เป็นไฉน ?

คือ

อุเปกขาสุขสหคตตาย ตตถ
สาตาวิ^๒ สณฺณาน^๓ อุเปกขาสุขานุ-
ปริวตฺติโต^๔ เอส ธมฺโม, เตเน นิจุจ-
สณฺณิตานญจ ย^๕ โหติ ทุกฺโขปนีย^๖
สุข^๗, จิตฺตสุส สงฺโฆภต^๘ อุปาทาย
สุขทุกฺขานุกโต ภวติ : สุขทุกฺขานุก-
คตญจ^๙ อุปาทาย อนนฺนิหารกฺขม^{๑๐}
จิตฺต^{๑๑} โหติ อภินฺญาสจฺฉิกิริยาสุ
สพฺเพปิ เจเต ธมฺมา ตีสุ ฉาเน-
สมาปตฺตีสุ จตฺตฺติ จ ทุกฺขตาหิ
อนฺวิทฺธาน^{๑๒} ปน เต, ภยทุกฺขตาย จ
ปฺลิวฺธทุกฺขตาย จ อภินฺญาทุกฺขตาย
จ วาคทุกฺขตาย จ.^{๑๓} อิมเ อาทีนวา
ตติเย ฉาเน.

(ในตติยฉาเน) เพราะสหคต
ด้วยอุเปกขาสุข ธรรมนี้จึงเป็นไปตาม
อุเปกขาสุขแห่งสัญญาที่มีความยินดีใน
ที่นั้น, เพราะเหตุนั้น ความสุขที่ได้รับรู้อยู่
เป็นนิตยซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความทุกข์,
เพราะอาศัยการรบกวนแห่งจิต จึงเป็น
สภาวะที่คล้อยไปตามสุขและทุกข์ คือ
เพราะอาศัยการคล้อยไปตามสุขและทุกข์
จิตจึงไม่น้อมไป ในการกระทำให้แจ้ง
อภินญา. ก็ธรรมทั้งปวงในฉาเนสมาบัติ
ทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นอันแทงตลอดแล้ว
เพราะความเป็นทุกข์ ๔ อย่าง คือ เพราะ
ความเป็นทุกข์จากภัย ๑ เพราะความ
เป็นทุกข์เหตุกังวล ๑ เพราะความเป็น
ทุกข์ (เหตุพยายาม) เพื่อความรู้แจ้ง ๑
เพราะความเป็นทุกข์โดยวาค ๑. เหล่านี้
จัดเป็นโทษในตติยฉาเน.

^๑ ไป. อี. กตโม อาทีนโว.
^๒ ไป. สณฺณาน^๓ อุเปกขาสุข^๔ ปริวตฺติโต.
^๕ ไป. สุขทุกฺขาย คโต สวติ สุขทุกฺขานุกตญจ.
^๖ ไป. อภินฺญาสจฺฉิกิริยาสุ สพฺเพปิ เจเต ธมฺมา ตีสุ ฉาเนสมาปตฺตีสุ จตฺตฺติ จ ทุกฺขตาหิ
อนฺวิทฺธาน^{๑๒} สา ภยา ทุกฺขตาย ปฺลิวฺธทุกฺขตาย จ อภินฺญาทุกฺขตาย จ.

ตตฺถ กตเม อาทีนฺวา จตฺตเถ
 ฌาเน ?

ในข้อนั้น โทษในจตตถฌาน
 เป็นไฉน ?

คือ

อาภิญฺจญฺญาสมาปตฺติกา เต
 ธมฺมานุสฺมาปตฺติกา. เอติสฺสา จ ภูมียํ
 สาทานํ พาลปฺฤชฺชนานํ อเนกวิธานิ
 ทิฏฺฐิจิตฺตานิ อูปฺปชฺชนฺติ. โอฟาริกา-
 สฺชฺชเมหิ จ รูปสญฺญาหิ อญฺวิทฺธานิ^๑
 เอตานิ ฌานานิ.

(ในจตตถฌาน) อาภิญฺจญฺญา-
 สมาปตฺติเหล่านี้จัดเป็นสมาปตฺติที่คล้อย
 ไปตามธรรม. ทิฏฺฐิต่าง ๆ หลายประการ
 ย่อมเกิดแก่พาลปฺฤชฺชนทั้งหลายผู้ยินดีใน
 ภูมินั้น. ฌานเหล่านี้เป็นอันแทงตลอด
 แล้วด้วยรูปสญฺญาทั้งหยาบทั้งละเอียด.

สทา อญฺทยเมตฺตาฌาน-
 กลานุทฺถกฺลาเย สาธารณฺา, ทุกฺกรา จ
 สพฺเพ จตฺตาโร มหาสมฺภารา.

เมตตาที่ประกอบด้วยความเอ็นดู
 จัดเป็นสาธารณธรรมแก่ส่วนเล็กส่วน
 น้อยแห่งฌานในกาลทุกเมื่อ, มหา
 สมภาระ ๔ ทั้งปวงเป็นสภาวะที่ทำได้
 ยาก.

สมุทฺทาคฺตานิ จ เอตานิ ฌานานิ
 อญฺณมญฺญํ นิสฺสาย สมุทฺทาคจฺจนฺติ,
 เอตฺถ สมุทฺทาคตา จ เอเต ธมฺมา
 น สมตฺตา โหนฺติ. อสมฺมุคฺคหิตนิมิตฺตา
 จ เอเต ธมฺมา ปริหายนฺติ. นิสฺซณฺนฺติ
 จ เอเต ธมฺมา, น อูปาทยนฺติ^๒
 นิสฺซณฺนํคานิ จ. เอเตสํ ธมฺมานํ

ฌานเหล่านี้ที่จะมาพร้อมย่อมถึง
 การมาพร้อม เพราะอาศัยกันและกัน,
 ธรรมที่มาพร้อมกันในที่นี้ มีสภาวะไม่
 สมบูรณ์. และธรรมเหล่านี้ที่ไม่ได้
 ประคับประคองนิमितไว้ ย่อมเสื่อมไป.
 ก็ธรรมเหล่านี้ย่อมดับไปทั้งไม่สามารถยัง
 องค์ฌานที่ดับไปแล้ว ให้เกิดขึ้นได้,

^๑ ไป. อญฺวิธานิ.

^๒ ไป. อูปาทยนฺติ.

ฌานานิ นิमित्तานि न ฌานนิमित्त-
 สญญา^๑ โวกิริติ. อปปฏิลทฺธปุพฺพา จ
 ฌายีวเสน จ ภวติ.^๒ อิมเหิ อาทินเวหิ
 อยฺ ฌานปริหานิ.

๗๗. นิโรธสมาปตฺติยา อปปฏิ-
 สงฺขาย อวเสสสญฺญิโน อากิณฺญญญา-
 ยตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทา-
 จรณฺติ, โส นิโรธสมาปตฺติโต ปริหายติ.

อานเนชฺสญฺญิโน อสญฺญายตนํ
 สมาปนฺนสฺส อากิณฺญญญา ยตนสหคตา
 मनสิการา สมุทาจรณฺติ, ตญฺจ ภูมि
 น ปชานาติ, โส ตโต ปริหายติ.

อากิณฺญญญา ยตนํ สมาปนฺนสฺส
 วิญญาณญฺจายตนสญฺญา. मनสิการา
 สมุทาจรณฺติ, ตญฺจ ภูมि น ปชานาติ,
 โส ตโต ปริหายติ.

บรรดาธรรมเหล่านี้ ฌานนิमित्तย่อมนั
 ะคนไปตามฌานนิमित्तสัญญา. ก็ฌาน
 ที่ยังไม่เคยได้ ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งผู้
 ได้ฌาน. ความเสื่อมแห่งฌานนี้ ย่อมมี
 ได้เพราะโทษเหล่านี้.

๗๗. เพราะไม่พิจารณานิโรธ-
 สมาบัติ สำหรับพระโยคาวจรผู้มีสัญญา
 ที่เหลือ ย่อมปรากฏสัญญามนสิการที่
 สหคตด้วยอากิณฺญญญา ยตนะ, เธอ
 ย่อมเสื่อมจากนิโรธสมาบัติ.

สำหรับพระโยคาวจรผู้มีอานเนช-
 สัญญา เข้าอสัญญายตนะ ย่อมปรากฏ
 मनสิการ ที่สหคตด้วยอากิณฺญ-
 จญฺญา ยตนะ, ก็เธอไม่รู้ทั่วภูมินั้น
 จึงต้องเสื่อมจากภูมินั้น.

สำหรับพระโยคาวจร ผู้เข้า
 อากิณฺญญญา ยตนะ ย่อมปรากฏ
 วิญญาณญฺจายตนสญฺญามนสิการ,
 ก็เธอไม่รู้ทั่วภูมินั้น, จึงต้องเสื่อมจาก
 ภูมินั้น.

^๑ ไป. ฌานนิमित्तสญฺญา.

^๒ ม. อ. ฌายี จ วเสน จ ภวติ, ส. ไป. ฌายีวเสน น จ ภวติ.

วิญญานญายตน^๑ สมาปนุสนสุ
รูปสญญาสหคตา.

สำหรับพระโยคาวจรผู้เข้าวิญญา
ณญายตนะ ย่อมปรากฏมนสิการที่
สหคตด้วยรูปสัญญา ...

วิตถาเรน ๗เปฯ ยาว ปจเม
ฉาเน กามสญญาสหคตา กาดพพา.

ว่าโดยพิสดาร ๗ลฯ บัณฑิตพึง
กระทำอย่างนี้ ไปจนถึงมนสิการสหคต
ด้วยกามสัญญาในปฐมฉาน.

สา กสสุ^๑ ปริหายติ ?

ถามว่า ฉานของใครเสื่อม ?

กลุงกชฉาเน กลุงก^๒ ฉายติ,
ปริสมนุตโต ฉายติ, ภิณฑุโต ฉายติ,
น สชชฉายติ, आयुहुโต ฉายติ,
กิณฺจ ๑ นิปริจฺโต ฉายติ.
อติวิธาวุโต ฉายติ, อติมณฺณโต
ฉายติ, กายสงฺขारे อปฺปสฺสมภย^๓
ฉายติ, ปริยฺญานสุส นิสฺสรณ^๔
อชานहुโต ฉายติ, นีวรณาภิภูโต
ฉายติ.

ตอบว่า (ฉานของบุคคลเหล่านี้
เสื่อม) ผู้เพ่งข้อตำหนิ ในฉานที่มี
ข้อตำหนิ ๑ ผู้เพ่งโดยรอบ ๑ ผู้เพ่งมุ่ง
ทำลาย ๑ ผู้ไม่เพ่ง ๑ ผู้เพ่งโดยมุ่งการ
พอกพูน ๑ ผู้เพ่งโดยไม่ได้สิ่งสมอะไร ๑
ผู้เพ่งเร็วเกินไป ๑ ผู้เพ่งตริกเกินไป ๑
ผู้เพ่งโดยยังระงับกายสังขารไม่ได้ ๑
ผู้เพ่งโดยไม่รู้ธรรมชาติเครื่องสลัดออก แห่ง
กิเลสเครื่องกั้มรุม ๑ ผู้เพ่งที่ถูกนิวรรณ์
ครอบงำ ๑.

อสุสาปตฺติมนสิกรินฺโต ฉานสุส
อสุสาท, กามราคปริยฺญานํ ปหานํ

พระโยคาวจรผู้ใส่ใจถึงการบรรล
ฉานนั้น ย่อมมีความพอใจต่อฉาน,

๑. ไป. สกสส.

๒. พึงดูเทียบ กลุงกั ตามนัยที่ปรากฏในพจนานุกรม ป. หลงสมบุรณ์ หน้า ๑๗๗.

๓. ไป. อปฺปปฏิสมฺภาเร.

ฉานสุส อสุสาโท กามราคเหตุน์
 ฐมนานํ อุทยนฺติ, นิรุชฺฌนฺคานิ เอเตสํ
 ฐมนานํ ฉานานิ อุปริมา สุขุเปกฺขา
 กามกมฺมกิลีสานํ ปหานํ อสุสาโท,
 เอวํ โข ปุณ ฉานสุส อสุสาโท
 มหาสํวาสมปฺปีพิเต โลกสํนิวาเส
 อสมฺโพโรกาสา วิคเมสฺสมิทํ ฉานปฺ-
 ปหานา.

อัยํ ปลิโรธมปฺปลิโรธโลกสฺนนิวาเส
 เอสนิธมิทํ^๑ ฉานํ อนมตคฺคสํสาร-
 สมาปฺนฺนํ สตฺตํ สํสารปฺปหานนา
 อานิสํโส, ยมิทํ ฉานสุส อสุสาโท
 กายสุส อฉานนิยฉายินิ^๒ ภวติ.

อฉานนิยฉานนิยฉายีหิ อปรา-
 มสนฺโต อฉานนิยฉายิตํ ฉายติ.
 ยานิ กลงฺกชฺฉายินิ ปทานิ, ตานิ
 อนุชิตานิ ปฏิปฺกฺเข.

การละกิเลสเครื่องกั้มรุมกามราคะ
 จัดเป็นความพอใจต่อฉานที่ก่อให้เกิด
 ธรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งกามราคะ, ฉาน
 ข้อต้น ประกอบด้วยสุขอุเบกขาแห่งธรรม
 เหล่านี้ซึ่งมีองค์ดับไปแล้ว จัดเป็นการละ
 กามกัมมกิลเลส และเป็นความพอใจ,
 ความพอใจต่อฉาน นี้จัดเป็นความเสื่อม
 แห่งฉาน ในโลกสันนิวาสซึ่งถูกบีบบังคับ
 อย่างหนัก เพราะการพลาดไปจาก
 โอกาสที่กว้างขวาง.

ในโลกสันนิวาส ที่มีข้อขัดขวาง
 รอบด้าน สำหรับเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไป
 ในสงสารซึ่งมีที่ที่สุดและเบื้องต้นรู้ไม่ได้
 ฉานนี้มีการละสงสารเป็นอานิสงส์ คือ
 ความพอใจต่อฉาน ย่อมมีแก่ผู้ไม่เพ่ง
 และผู้เพ่งกาย.

เมื่อพระโยคาวจรไม่ลุ่มคล้ำทั้งด้วย
 การไม่เพ่งและการเพ่ง ชื่อว่าย่อมเพ่งสิ่ง
 ที่ไม่ได้เพ่งและสิ่งที่เพ่ง. ท่านรวบรวมบท
 ของผู้เพ่งข้อตำหนิไว้ในอารมณ์ที่เป็น
 ข้ำศึก.

^๑ อ. เอสนิโรธมิทํ.

^๒ ไป. อ. อฉานนิยฉายินิ.

๗๘. ตตถ กตมึ ฌานโกสลลึ ?

๗๘. ในข้อนั้น ความฉลาดใน ฌาน เป็นไฉน ?

คือ

สมาปตฺติโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
ฌานวิเสสโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
ฌานนตฺตริกโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
สมาปตฺติวุฏฺฐานโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
ฌานเน สภาวโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
ฌานเน อาทีนวโกสลลึ ฌานโกสลลึ,
ฌานเน นิสฺสรณโกสลลึ ฌานโกสลลึ.

ความฉลาดในสมาบัติ จัดเป็น ความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดใน ฌานวิเศษ จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดในระหว่างเข้าฌาน จัดเป็น ความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาด ในการออกจากสมาบัติ จัดเป็นความฉลาด ในฌาน ๑ ความฉลาดต่อสภาวะใน ฌาน จัดเป็นความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดต่อโทษในฌาน จัดเป็น ความฉลาดในฌาน ๑ ความฉลาดต่อ การสลัดทุกข์ในฌาน จัดเป็นความฉลาด ในฌาน ๑.

ฌานผเลน อุปาทาย โกสลลึ,
ฌานผเลน ปฏิสงฺขานผเล อปริหาน-
ธมฺมตา นิพฺพตฺติฌานเน จ ก็พิตยาปิ
วิเสสภาคิยึ ฌานึ ปฏิลพฺภติ.

เพราะเข้าถึงผลฌาน จึงทำให้ ฉลาดซึ่งเป็นเหตุให้ไม่เสื่อมเป็นธรรมดา ให้ได้เล่นฌานที่เกิดขึ้นแล้ว และให้ได้ ฌานซึ่งเป็นส่วนวิเศษ ในเพราะผลที่ พิจารณาได้โดยผลของฌาน (ก็จัดเป็น ความฉลาดในฌานได้เหมือนกัน).

อิทึ ปนฺสฺสาติ ภวหาริตา จ
อารมฺมณานิมิตฺตคฺคาเห อนภินีหารพลึ,
จิตฺเตกคฺคตา นิมิตฺตาสฺส คตฺติสฺสิตา

ก็ข้อนี้จัดเป็นความฉลาดในฌาน ของพระโยคาวจรนั้น ดังนั้น ฌานนั้น จึงนำออกจากภพได้ ถืออารมณ์เป็นนิมิต

สมณฑเลน^๑ อสัสนนญจ ฉานเน มคคผล^๒,
สมถิ ปวตเตต สมธาโน อุเบกขาปลิ-
ปุพพาปรณิมิตตาสโย ปคคาหิโน^๓
สติพล^๓ ต^๓ ปวตติตานญจ วิปัสสนาน^๓
สมณญภาพเล.

ได้ มีกำลังต่อการน้อมจิตได้ ความเป็น
ผู้มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย
คติในนิमितทั้งหลาย และการไม่จมลง
เพราะสมณฑลจะ จัดเป็นมรรคผลในฉาน,
สำหรับพระโยคาวจรผู้มีสมาธิในฉานที่
ดำเนินไป ผู้ถือนันนิमितที่อาศัยช้อก่อน
และช้อหลัง ซึ่งเกี่ยวข้องกับด้วยอุเบกขา
สมณะจัดเป็นสติพละ ในสมัญญาพละ
สำหรับผู้เจริญวิปัสสนา ซึ่งกำลัง
ดำเนินไป.

ตตถ กตมา ฉานปารมิตา ?

ในช้อนั้น คุณธรรมเครื่องให้ถึงฝั่ง
แห่งฉาน เป็นไฉน ?

คือ

สุปารมิตา เมตตา, กาเมสุ สตุตา
กามสงคสตุตตาทิ^๑ ยมฺหิ สุตเต เทสนาย
โวหาเรน เทว สจฺจานิ นิตฺติฏฺจานิ,
ทุกฺขญจ สมฺทโย จ, วิจเยน หาเรน
เย สโยชนียेषุ ธมฺเมสุ วชฺช^๒ น
ปสฺสนนฺติ, เต โอสมิ ตริสฺสนนฺตฺติ เนตฺติ
จํานํ วิชฺชติ.

เมตตาเป็นคุณธรรมเครื่องให้ถึงฝั่ง
อย่างดี โดยเทศนาโวหาร ได้แก่ สัจจะ
๒ คือ ทุภขและสมุทัยที่แสดงไขไว้ในสูตร
เป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลายช้อแล้วในกาม
ช้อแล้วด้วยกาม, (ส่วน)โดยวิจยหาระ
ช้อที่สัตว์ผู้ไม่เห็นโทษ ในสังโยชนียธรรม
ทั้งหลาย จักข้ามโอฆะได้ นั้นไม่ใช่ฐานะ
ที่จะมีได้.

^๑ ส. ปจมหเลน.

^๒ ม. อ. มคคาหิโน.

^๓ พ.ธ. ๒๕/๑๔๙/๑๙๙.

น ตริสสนุตติ อตฺถิ เอสา
 ยุตฺติ ๑ วิจโย ๑.

ข้อยุติและข้อวิจยมีอยู่ว่า ข้าม
 ไม่ได้.

อิทํ นุ กิเลส ปทฏฺจานํ?

นี่เป็นปทัฏฐานของอะไร ?

กาเมสุ สตุตฺตาติ ปญฺจ
 กามคฺฉนา, ตํ กามตณฺหาเย ปทฏฺจานํ.
 สํโยชเน วชฺชมปฺสฺสมานาติ^๑ อวิชฺชาย
 ปทฏฺจานํ.

กามคุณ ๕ โดยนัยเป็นต้นว่า
 สัตว์ทั้งหลายข้องอยู่ในกาม นั้นเป็น
 ปทัฏฐานแห่งกามตัณหา, ข้อว่า ไม่เห็น
 โทษในสังโยชน์เป็นปทัฏฐานแห่งอวิชา.

น ทิ ชาตุ สํโยชนสงฺคสตุตา
 โอมํ ตเรยฺยํ วิปฺลํ มหนฺตฺตฺตํ^๒
 อูปาทานสงฺส ปทฏฺจานํ. กาเมสุ สตุตฺตาติ
 กามา ทฺวิธา วัตถุกามา ๑
 กิเลสกามา ๑.

ข้อว่า สัตว์ทั้งหลายข้องแล้ว
 ด้วยธรรมเป็นเครื่องข้องคือสังโยชน์
 พึงข้ามโอบะอันกว้างใหญ่ไม่ได้เลย
 เป็นปทัฏฐานแห่งอุปาทาน. ในข้อว่า
 สัตว์ทั้งหลายข้องแล้วในกาม มีกาม
 ๒ อย่าง คือ วัตถูกาม ๑ กิเลสกาม ๑.

ตตฺถ กิเลสกามา กามตณฺหา
 กามตณฺหาเย วัตถุตาเย วัตถุตา^๓ รูป-
 ตณฺหา ภวตณฺหา ลกฺขณฺเนน หาเรน.

ในข้อนั้น กิเลสกามก็คือกาม-
 ตัณหา เมื่อกามตัณหาทำนกล่าวไว้แล้ว
 รูปตัณหา และภวตัณหา ก็เป็นอัน
 ทำนกล่าวไว้แล้วโดยลักษณหาระ.

สํโยชเน วชฺชมปฺสฺสมานาติ
 สํโยชนสงฺส.

คำว่า ไม่เห็นโทษในสังโยชน์
 เป็นปทัฏฐานแห่งสังโยชน์.

^๑ ไป. อ. วชฺชมปฺสฺสมานานิ.

^๒ พ.ศ. ๒๕/๑๔๙/๑๙๙.

^๓ ไป. ยุตฺตา ภวนฺติ.

โย ตตถ ฉนุทธาโค ตสฺส ก็
ปทภูจัน ?

สุขา เวทนา เทว จ อินุทริยานิ
สุชินุทริยญจ, โสมนสฺสสินุทริยญจ.

อิตติ สุขาย เวทนาย คหิตาย
ตโยปี เวทนา คหิตา โหนฺติ.

เวทนาภฺขนุเช คหิตเต สฺพเพ
ปญฺจภฺขนุธา คหิตา โหนฺติ. รูปสทฺท-
คณฺธรสฺสโณฏฺฐพฺพา คหิตา, วตฺตูกาเมสุ
คหิตเตสุ สฺพพานิ ฉ พาทิรานิ
อายตฺนานิ คหิตานิ โหนฺติ. อชฺฌตฺตติก-
พาทิเรสุ อายตฺเนสุ โย สโต, อย์
วุจฺจเต ลกฺขณเ หาโร.

ตตถ โย โอฟาริกมฺหิ กิเลส
อชฺฌาวลิตโต สฺพพกิเลสสุ โย น ตโต
สุขุมตเรสุ น วิตฺตราโค ภวติ. ตตถ
พาทิสฺโยชนํ มมนฺติ อชฺฌตฺตสฺโยชนํ
อหนฺติ.

ในข้อนั้น ฉันทราคะมีอะไร เป็น
ปทภูจัน ?

มีสุขเวทนา และอินทริย์ ๒ อย่าง
คือ สุชินทริย์ ๑ โสมนัสสินทริย์ ๑
เป็นปทภูจัน.

เมื่อกำหนดสุขเวทนาได้แล้วเวทนา
ทั้ง ๓ ก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย ด้วย
ประการฉะนี้.

เมื่อรับรู้เวทนาขั้นนี้ได้แล้ว ปัญฺจ-
ขั้นนี้ทั้งปวงก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย. รูป
เสียงกลิ่นรสโณฏฐัพพะ ก็เป็นอันกำหนด
ได้ด้วย, เมื่อกำหนดวัตถุคามได้แล้ว
อายตนะภายนอก ๖ ประการทั้งหมด
ก็เป็นอันกำหนดได้ด้วย. สภาวะที่มีอยู่ใน
อายตนะภายใน และภายนอก, นี้ท่าน
เรียกว่าลักขณหาระ.

ในข้อนั้น ผู้ยังครองกิเลสหยาบ
ทั้งผู้ครองกิเลสทั้งหมดที่ละเอียดกว่านั้น
จัดเป็นผู้ยังไม่ปราศจากราคะ. ในกิเลส
นั้น สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่า
ของเรา จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปใน
ภายนอก สังโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่าเรา
จัดเป็นสังโยชน์ที่เป็นไปในภายใน.

ตตถ ภควโต โภ อธิปฺปาโย ?
เย โอิสมิ ตริตฺตกา มา เต สํโยชนีเยสุ
ธมฺเมสุ อาทินวานุปฺปสฺสิโน วิหริสฺสณฺตีติ,
อยมตฺตถ ภควโต อธิปฺปาโย.

กาเมสุ สตฺตาทิ เยสุ จ
สตฺตาทิ เยน จ สตฺตาทิ เยสญฺจ
สตฺตาทิ อัย จตฺตพฺพิโร อากาโร
สพฺเพสํ ทารภาคิโย.

๗๙. ตตถ กตมานิ ตีณิ
วิปลลาสานิ ปทฺฐจฺจานานิ จ ?

จิตฺตวิปลลาสนฺนํ ทิฏฺฐิวิปลลาสนฺนํ
สญฺญาวิปลลาสนฺนํ ตโย วิปลลาสา
ตีณิ อกุสลมูลานิ ปทฺฐจฺจํ. ตีณิ
อกุสลมูลานิ หีนปฺปณีตการิยกมฺมสนฺนํ
ปทฺฐจฺจํ. จตฺตุนฺนญฺจ อฺปาทานานํ
โทโส อกุสลมูลํ ทิสฺสติ. หีนปฺปณีต-
การิยกมฺมสนฺนํ ปทฺฐจฺจํ.

ยถา มาตุยา วา ปิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อญฺจตรสฺส วา ปุณฺ อฺพารสฺส
ภิกฺขุโน อภยํ เทติ. ตตถ อญฺจ

ในข้อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงมี
พระประสงค์อย่างไร ? ในข้อนั้น พระ
ผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า
ผู้ต้องการข้ามพ้นกิเลสตั้งห้วงน้ำ ต้อง
พิจารณาเห็นโทษ ในสังโยชนียธรรม
ทั้งหลายอยู่.

คำว่า สัตว์ทั้งหลาย ข้องแล้ว
ในกาม ได้แก่ อากาโร ๔ อย่างซึ่งเป็นที
ข้อง เป็นเครื่องข้อง ของเหล่าสัตว์ที่
ข้องแล้ว ของเหล่าสัตว์ทั้งปวง นี้จัดเป็น
ทารภาคิยะ.

๗๙. ในข้อนั้น วิปลาส ๓ และ
ปัทฏฐาน เป็นไฉน ?

คือ

วิปลาส ๓ อกุศลมูล ๓ เป็น
ปัทฏฐานแห่งจิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส
สังญาวิปลาส. อกุศลมูล ๓ เป็น
ปัทฏฐานแห่งกรรมที่จะทำให้เลว หรือ
ประณีต. โทสะย่อมนปรากฏเป็นอกุศลมูล
แห่งอุปาทาน ๔. เป็นปัทฏฐานแห่งกรรม
ที่จะทำให้เลวหรือประณีต.

บุคคลให้อภัยแก่มารดาบิดา หรือ
แก่ภิกษุผู้ใหญ่รูปใดรูปหนึ่ง. แต่คนอื่น
กลับปฏิบัติผิดทางกาย หรือทางวาจา

มิจฉา ปฏิปชเชยฺย กาเยน วา วาจา
 วา. ตตถ โส พยาปาทมฺปาทาย เตสํ
 อูฬารานํ รกฺขาวรณคฺคฺติยา อนุปาล-
 ยนฺโต โย อูฬารานํ อภยํ เทติ.
 เตสํ อภเย ทินฺเน โย ตตถ มิจฉา
 ปฏิปชเชยฺย, ตตถ โส พยาปาทํ
 อูปาทายนฺโต โทสชํ กมฺมํ กโรติ.

โย ตตถ อสารถุ อินฺทริยา
 นีวรณํ ยํ เตสํ อภยํ ทกฺขินฺโต
 สญฺญํ, อิทํ ปณฺตีตํ การณํ, มยา
 ปฺน ตตถ มิจฉาปฏิปตฺติ อัย
 พยาปาเท, หีนคมิว กมฺมํ โลโก
 โมโห จ อิมานิ นีวรณานิ, วจนานิ
 ตานิ จตฺตาริ อูปาทานานิ, เตหิ จตฺตริ
 อูปาทาเนหิ โย โส อูปาทาโน อิตฺถิ
 วา ปุริโส วา เตสํ ปญฺจกฺขนฺธานํ
 เตเยว อูปาทาโน สมฺทโย, อิทํ
 ทกฺขณฺจ สมฺทโย จ โสเยว
 เทสนาหาโร.

ตตถ กาเมสุ เย น ปชฺชนฺติ,
 เต อาทีนวานุปสุสนาย ปชฺชนฺติ.
 อิตฺติสฺสา กามธาตฺยา นิกฺขมิตฺตฺกามตา,
 อัย วุจฺจติ เนกขมฺมจฺจนฺโท.

ในท่านเหล่านั้น เพราะเกิดพยาบาทขึ้น
 เขาเมื่อจะตามรักษา ป้องกัน คุ่มครอง
 ท่านผู้ยิ่งใหญ่เหล่านั้น จึงยอมให้อภัยไป.
 เมื่อให้อภัยเขาเหล่านั้นไปแล้ว ผู้ที่ยัง
 ปฏิบัติผิดในท่านเหล่านั้น, ก่อเกิด
 พยาบาทในท่าน ชื่อว่าย่อมกระทำความ
 ที่เกิดจากโทษะ.

การห้ามอินทรีย์ จากสิ่งที่ไม่ดี
 ให้อภัยแก่ท่านเหล่านั้น เป็นเครื่องหมาย
 ทางด้านดี, นี้จัดเป็นเหตุประณีต,
 การปฏิบัติผิดจากเรา ในท่านเหล่านั้น
 จัดเป็นพยาบาท, กรรมของชาวบ้าน
 ฝ่ายเลว ความโลภและความหลงเหล่านี้
 จัดเป็นกิเลสเครื่องกั้น, คำเหล่านั้น
 จัดเป็นอุปาทาน ๔, เพราะอุปาทาน ๔
 ย่อมมีการถือมั่นว่าหญิง หรือชาย
 อุปาทานยอมเกิด แก่ปัจจุฉนฺธเหล่านั้น,
 ทุกข์และสมุทัยนี้จัดเป็นเทศนาหาระ.

ในข้อนั้น เหล่าชนที่ไม่ดำเนินไป
 ในกามทั้งหลาย, ชื่อว่าย่อมดำเนินไป
 เพื่อเห็นโทษ (ของกาม). ความเป็นผู้ใคร่
 จะออกจากกามธาตุ, นี้ท่านเรียกว่า
 เนกขัมมฉนฺทะ ด้วยประการฉะนี้.

โย ตตถ อนภิสงขารานํ ภิกขุ
วิโสเธติ ตสฺส ธวรา วา, อัย
อพยปาทจฺจนฺโท.

ภิกขุ วิหีสติ, อัย วิหีสจฺจนฺโท.

อิตติ เนกขมฺมาภินีหตา ตโย
จฺจนฺทา. เนกขมฺมจฺจนฺโท อพยฺปาทจฺ
จฺจนฺโท อวิหีสจฺจนฺโท.

ตตถ เนกขมฺมจฺจนฺโท อโลโก.
อพยฺปาทจฺจนฺโท อโทโส. อวิหีสจฺจนฺโท
อโมโห.

อิมานิ ตีณิ กุสลมฺูลานิ อฏฺฐสฺ
สมฺปตฺเตสฺส ปรีหิตานิ, เตสํเยว จตฺนุนํ
อุปาทานานํ นิโรธาย สํวตฺตนฺติ. สเจ
วา ปุณ กมฺมํ กเรยฺย กณฺ्हํ วา
สูกฺกํ วา, ตสฺส วิปากหนาย สํวตฺตนฺติ.

อิทํ กมฺมํ อกณฺ्हํ อสูกฺกํ
กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. ตตถ โย
ติณฺณํ อกุสลมฺูลานํ นิโรธ, อัย
นิโรธ.

การดำเนินไป แห่งการชำระอะไร
สักอย่างของอนภิสงขารในกามธาดุนั้น,
นี้จัดเป็นอัพยปาทจันตะ.

การเบียดเบียนอะไรสักอย่าง, นี้
จัดเป็นวิหิงสาจันตะ.

ความเป็นผู้น้อมจิตไปในเนกขัมมะ
ได้แก่ จันตะ ๓ ประการ คือ เนกขัมม-
จันตะ ๑ อัพยปาทจันตะ ๑ อวิหิงสา-
จันตะ ๑ ด้วยประการฉะนี้.

ในจันตะ ๓ อย่างนั้น เนกขัมม-
จันตะ ได้แก่ อโลภะ. อัพยปาทจันตะ
ได้แก่ อโทสะ. อวิหิงสาจันตะ ได้แก่
อโมหะ.

กุสลมฺูล ๓ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่า
เป็นประโยชน์เกื้อกูลโดยอ้อม ในสมบัตติ
๘, ย่อมเป็นไป เพื่อดับอุปาทาน ๔
เหล่านั้น. หรือหากว่าบุคคลจะพึงทำ
กรรมดำหรือขาวอีก, ก็จะเป็นไปเพื่อละ
ผลของกรรมนั้น.

กรรมไม่ดำไม่ขาวนี้ ย่อมเป็นไป
เพื่ออันสิ้นกรรม. ในข้อนั้น ธรรมเป็น
เครื่องดับอกุศลมฺูล ๓, นี้จัดเป็นนิโรธ.

ไสเยว มคฺโค ตตฺถ ปฏิปทานิ
อิมานิ เทว สจฺจานิ อิมานิ จตฺตาริ
สจฺจานิ อาวฺภูฏฺโห หาโร.

กามสฺส สตฺตาทิ เย เสกฺขา,
เต เอเกเนวากาเรน สตฺตา. เย
ปฺนุชฺชนา, เต ทฺวีหากาเรหิ สตฺตา,
ตสฺมา^๑ ปโยห วิภชฺชพฺยากรณียเ
วตฺตพฺโพ.

กิญฺจาปี โสตาปนฺโน ปฏิเสวนาย,
โน จ โข อภินิเวเส สตฺโต, โย
หิ อปฺจยาย ปทหติ, น อฺปฺจยาย.

เสกฺโขหิ กิเลสฺวเสน กาม
ปฏิเสวติ. ปฺนุชฺชโน ปน กิเลส-
สมฺภูจฺานาย กาม ปฏิเสวติ.

ตสฺมา กามสฺส สตฺโต น^๒
จตุโฆมํ ตริสฺสตีติ วิภชฺชพฺยากรณียเ,
อโย วิภตฺติ.

มรรคนั้นแล ซึ่งเป็นที่ดำเนินไปแห่ง
สัจจะ ๒ เหล่านี้ และสัจจะ ๔ เหล่านี้
จัดเป็นอวัฏฏหาระ.

คำว่า สัตว์ทั้งหลายช่องแล้ว
ในกามทั้งหลาย ได้แก่ พระเสขะ
ทั้งหลายช่องแล้วโดยอาการเดียว. ส่วน
ปฺนุชฺชช่องแล้ว โดยอาการ ๒ อย่าง.
เพราะเหตุนั้น ปัญหานี้พึงกล่าวเป็น
วิภชฺชพฺยากรณียปัญหา.

พระโสดาบัน จัดว่าช่องแล้วเพราะ
ยังเสพแม้ก็จริง, แต่ก็ไม่ใช่ช่องเพราะการ
ยึดมั่น, ได้แก่ ผู้ตั้งความเพียรเพื่ออัน
สิ้นไป, ไม่ใช่ตั้งความเพียรเพื่ออันสั่งสม.

เป็นความจริง พระเสขะยังเสพกาม
เพราะอำนาจแห่งกิเลส. แต่ปฺนุชฺชยัง
เสพกาม เพราะอันตั้งขึ้นแห่งกิเลส.

เพราะฉะนั้น คำว่า สัตว์ผู้ช่องแล้ว
ในกามทั้งหลายจักข้ามห้วงน้ำทั้ง ๔
ไม่ได้เลย ดังนี้ จัดเป็นวิภชฺชพฺยา-
กรณียปัญหา, นี้จัดเป็นวิภตฺติหาระ.

^๑ ไป. ตสฺสายํ.

^๒ ไป. ตตฺถ กามสฺส สตฺตานํ.

๘๐. (ตตถ กตม) ปรวตตโน ?

กามะ เย เนว สขุขนุติ น จ
สโยชเนหิ สยตตทา, เต โอมั ตริสสนุติ
วิปลั มหนตนุติ. อัย สุตตสส ปฎิปกข.

(ตตถ กตม) เววจนั ?

โย กามะสุ สตุโต โย จ ตตถ
กามานั कुณ, ตตถ วิโส สตุโต. เยปี
กามานั อหारा ธมมา, ตตถ วิโส
สตุโต.

ตตถิมั กามานั เววจนั ปากอ
รโซ สลลั กณุโช อีติ อุปททเวติ.
ยานิ वा पन ओणुणानि वेवजनानि
ตตถ วิโส สตุโตติ เววจนั.

๘๐. (ในข้อนั้น) ปรวตตนหาระ
(เป็นไฉน) ?

คือ

หาระว่า เหล่าสัตว์ที่ไม่ข้องในกาม
และไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ทั้งหลาย
จักข้ามโอฆะที่กว้างใหญ่ได้, นี้จัดเป็น
ปฏิบัติแห่งพระสูตร.

ในข้อนั้น เววจนหาระ(เป็นไฉน) ?

คือ

สัตว์ผู้ข้องแล้ว ในกามทั้งหลาย
ได้แก่ ข้องอย่างหนักในกามคุณ และ
ข้องอย่างหนักในอาหารธรรมของกาม.

ในข้อนั้น ธรรมที่เป็นไวพจน์แห่ง
กาม คือ ปากะ (กิเลสที่ทำให้สุข) ระชะ
(กิเลสเพียงดังธุลี) สลละ (กิเลสเพียงดัง
หอก) กัณทะ (กิเลสเพียงดังลูกธนู) อีติ
(กิเลสเพียงดังจัญไร) อุปีททวะ (กิเลส
เพียงดังอันตราย). หรือกระทั่งคำเป็น
ไวพจน์อื่น ๆ ก็จัดเป็นเววจนหาระได้
เหมือนกัน เพราะเป็นที่ข้องอย่างหนัก
ของสัตว์ทั้งหลาย.

สตโต พนุโร มุจฺฉิตโต คฺริโต
 อชฺโฌสิโต กามเม อชฺฌาปนุณา
 ปริมุตฺโต ตพฺพหุลวหารีติ. ยานิ วา
 ปนฺ อญฺญานิ เวจฺจนานิ, อຍိ เวจฺจโน
 นาม. กามปฺปจารปญฺญตฺติยา กิเลส-
 โคจรปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา จิตฺตุนฺติ
 เวจฺจัน.

สตโต ตพฺพหุลวหารีติ ยานิ
 วา ปนฺ อญฺญานิ. อิมํ กามปฺปจาร-
 ปญฺญตฺติยา กิเลสโคจรปญฺญตฺติยา
 ปญฺญตฺตา, พิชฺชปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา,
 สงฺขารวา สํโยชนปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา,
 อูปาทานํ เหตุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตํ,
 บุคฺคโล ปุถุปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺโต.

(ตตฺถ กตฺโม) โอตฺรณเณ ?

อิมาย ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทุกฺขญฺจ
 สมุทโย จ. เย กิเลสา เย สงฺขารวา
 สํโยชนานิ จ ปญฺจสุ ขนฺธสุ
 สงฺขารกฺขนฺธโร ธมฺมายตเนสุ อกฺุสลา

ก็หรือคำเป็นไวพจน์อื่นใด โดยนัย
 เป็นต้นว่า สัตว์ข้องแล้ว ถูกผูก สลบ สยบ
 ถูกครอบงำ หมกมุ่นในกาม จมลง
 ท่านเรียกว่าผู้อยู่หมกมุ่นในกามนั้น นี้
 ก็ชื่อว่าเวจฺจนะ, สิ่งที่ตั้งสมตามบัญญัติ
 โดยกามปฺปจารบัญญัติ โดยกิเลส-
 โคจรบัญญัติ นี้ก็จัดเป็นเวจฺจนหาระ.

ก็หรือเวจฺจนะอื่นใด โดยนัยเป็นต้น
 ว่า สัตว์ทั้งหลายข้องแล้ว ... ผู้อยู่หมกมุ่น
 ในกามนั้น นี้ก็ชื่อว่าเวจฺจนะ. กามตฺถนา
 เหล่านี้จัดเป็นบัญญัติ โดยกามปฺปจาร-
 บัญญัติ. โดยกิเลสโคจรบัญญัติ และ
 จัดเป็นบัญญัติโดยพิชฺชบัญญัติ, สงฺขาร
 จัดเป็นบัญญัติ โดยสํโยชนบัญญัติ,
 อูปาทานจัดเป็นบัญญัติ โดยเหตุ-
 บัญญัติ, บุคฺคลจัดเป็นบัญญัติ โดย
 ปุถุบัญญัติ.

(ในข้อนั้น) โอตฺรณหาระ (เป็น
 ไฉน) ?

คือ

ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ๑ ทุกฺข์ ๑ สมุทฺถย
 ๑ หยั่งลงแล้วด้วยวิธีนี้. ธรรม ได้แก่
 กิเลส สงฺขาร สํโยชน, สงฺขารขันฺธิใน
 ขันฺธิ ๕ อกฺุศลธมฺมายตนะ ในธมฺมายตนะ

ธมฺมายตนาณิ อินฺทฺริเยสุ สุชินฺทฺริยญฺจ,
โสมนสุสสินฺทฺริยญฺจ, อัยฺย อินฺทฺริโยตฺตรणे.

สุชินทรีย โสมนัสสินทรีย ในอินทรีย
ทั้งหลาย, นี้จัดเป็นอินทริโยตฺตรณหาระ
(ธรรมที่ยังลงในอินทรีย).

(ตตฺถ กตฺโม) โสธโน ?

(ในข้อนั้น) โสธนหาระ (เป็นไหน) ?

คือ

เอตฺตโก เอเสว อารมฺโภ
นิตฺทิสิตฺพุโพ สุตฺตตฺถเ.

อรรถแห่งพระสูตรส่วนเริ่มต้นที่
ท่านพึงแสดงไว้นี้มีประมาณเท่านี้.

(ตตฺถ กตฺโม) อธิฏฺฐาโน ?

(ในข้อนั้น) อธิฏฐานหาระ (เป็น
ไหน) ?

คือ

อิเม ธมฺมา อตฺถิ เอกตฺตตฺตาย
ปฺลฺลตฺตา อตฺถิ เวมตฺตตฺตาย. เย
สญฺญา พาหิโรกาเม เต เวมตฺตตฺตาย
ปฺลฺลตฺตา. **ปฺลฺลสุ กามคฺเณสุ**
สฺตฺตาติ ปริยฺญฺจฺจานวิปฺลฺลสา เวมตฺตตฺตาย
ปฺลฺลตฺตา. **โอมํ ตเรยฺยํ วิปฺลํ**
มฺหนตฺตฺติ อวิชฺชา เอกตฺตตฺตาย
ปฺลฺลตฺตา.

มีธรรมเหล่านี้ เพราะความเป็น
อันเดียวกัน มีบัญญัติ เพราะความ
แตกต่างกัน. สัญญาในกามภายนอก
ชื่อว่าบัญญัติ เพราะความแตกต่างกัน.
คำว่า **สัตว์ทั้งหลาย** ข้องแล้วในกาม-
คุณ ๕ ได้แก่ วิปฺลาสที่เป็นเหตุกลุ่มรวม
ชื่อว่าบัญญัติ เพราะความแตกต่างกัน,
คำว่า ... **พึงข้ามโอมะที่กว้างใหญ่**
ไม่ได้เลย ได้แก่ อวิชชา ชื่อว่าบัญญัติ
เพราะความเป็นอันเดียวกัน.

(ตตถ กตโม) ปริกฺขาโร ?

(ในข้อนั้น) ปริกฺขารหระ (เป็น
โชน) ?

คือ

ตสฺส โภ เหตุ โภ ปจฺจโย ?
อรัมมณฺพจฺจยตาย ปจฺจโย. อโยนิโส
จ มนสิกาโร สมนิสฺสยสฺส ปจฺจยตาย
ปจฺจโย. อวิชฺชา สมนนฺตรปจฺจยตาย
ปจฺจโย. ราคานุสโย เหตุปจฺจยตาย
ปจฺจโย. อยํ เหตุ, อยํ ปจฺจโย.

อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งธรรม
นั้น ? ที่ชื่อว่า เป็นปัจจัย เพราะเป็น
อรัมมณฺพจฺจย. อโยนิโสมนสิการ ชื่อว่า
เป็นปัจจัย เพราะเป็นสันนิสฺสยปัจจัย.
อวิชฺชา ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะเป็น
สมนฺนตรปัจจัย. ราคานุสย ชื่อว่าเป็น
ปัจจัย เพราะเป็นเหตุปัจจัย. นี้จัดเป็น
เหตุ, นี้จัดเป็นปัจจัย.

(ตตถ กตโม) สมารโปเน ?

(ในข้อนั้น) สมารโปนหระ (เป็น
โชน) ?

คือ

เย กามสฺส สตุตา สุตตา
สุรฺปาติ อยํ กามธาทฺยา^๑ ฌนฺโท
ราโค เต อปฺปญฺญมยา สงฺขารา. เต
กํ ปจฺจยา ? อวิชฺชา ปจฺจยา. เต
ภิสฺส ปจฺจยา ? วิญฺญาณสฺส ปจฺจยา.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีรูปงาม ช้องแล้ว
ดำเนินไปแล้วในกาม ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้มี
ฉันทราคะ ในกามธาทุ จัดเป็นสังขาร
ที่เกิดจากสภาวะที่ไม่ใช่บุญ. สังขาร
เหล่านั้นมีอะไรเป็นปัจจัย ? มีอวิชฺชาเป็น
ปัจจัย. สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแห่ง
อะไร ? เป็นปัจจัยแห่งวิญฺญาณ.

^๑ โป. ส. กามธาทฺโย..

อิตติ อวิชชาปัจจุยา สงฆารธา.
สงฆารปัจจุยา วิญญานัน ยาว ชรา-
มรณ เอวเมตตสฺส เกวลสฺส มหโต
ทุกขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ เอกํ
สฺสุดํ คตํ. ปญฺจนีวณิกํ สฺสุดํ กาทพฺพํ.

เป็นอันสรุปกล่าวได้ว่า เพราะ
อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะ
สังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมีไปจนถึง
ชราและมรณะจึงมี กองทุกข์ใหญ่ทั้งหมด
มีอันเกิดขึ้นได้ด้วยอาการอย่างนี้, พระ
สูตร ๆ หนึ่ง ดำเนินไปแล้ว (อย่างนี้).
บัณฑิตพึงทำพระสูตรที่เกี่ยวข้องด้วย
นิวรรณ์ ๕ (ดังนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น).

๘๑. ตตฺถ กตโม เทสณาหาโร
นาม ?

๘๑. ในข้อนั้น เทสณาหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

ยา จ อภิชฺฐมา โย จ
พฺยาปาโท ยญฺจ อฺทฺธจฺจํ, อຍံ
ตณฺหา. ยญฺจ ถีนมิทฺธํ, ยญฺจ กุกฺกจฺจํ
ยา จ วิจิกิจฺจนา, อຍံ ทិฏฺฐิ. ยา
ปน กายสฺส อกมฺมนิยตา กิณฺจาปี
ตํ มิทฺธํ โน ตฺ สภาวกิเลสฺตาย
กิเลสฺ, อิตติ ยา จ จิตฺตสฺสลิยนา ยา
จ กายากมฺมนิยตา, อຍံ ปกฺโขปฺกิเลสฺ
น ตฺ สภาวกิเลสฺ.

อภิชฌมา พยาปาทะ และอุทฺธจฺจะ,
นี้จัดเป็นตัณหา. ถีนมิทฺธะ กุกฺกจฺจะ
และวิจิกิจฺจนา, นี้จัดเป็นทิฏฺฐิ. ความที่กาย
ไม่ควรแก่การงาน จัดเป็นมิทฺธะ แม้ก็จริง
แต่ยังไม่ถึงกับเป็นกิเลส ตามสภาวะ
กิเลส, ก็ความที่จิตเฉื่อยชา และความที่
กายไม่ควรแก่การงาน, นี้จัดเป็นกิเลสที่
เข้าพวก (กับนิวรรณ์) ยังไม่ใช่สภาวกิเลส.

ตตฺถ อตฺตสณฺณานุปจิตฺตํ
กิลมโธ กุกฺกจฺจานุปจิตฺตํ ถีนํ ยา
จิตฺตสฺส ลียนา, อิตติ อิเม ปญฺจ

ในข้อนั้น การสังสมอตฺตสณฺณานุปจิตฺตํ
จัดเป็นความลำบาก, การสังสมกุกฺกจฺจะ
ซึ่งจัดเป็นถีนะ, ได้แก่ ความที่จิตเฉื่อยชา

นิวรรณา. จตุตตาริ นิวรรณานิ สภาวกิเลสา
ถีนมิทฐั นิวรรณปกุโขปกิเลสเ.

ยถา จตุตตาริ อาสวา สภาว-
อาสวตาย อาสวา โน ตุ จิตต-
สาสวตาย อาสวา. สภาวตาย อาสวา.
ปกุโข อาสวตาย อาสวา. อถ ปนาห
สุตตุนตัม เยน เย^๑ สมุပ္ยุตตา วา
วิပ္ยุตตา วา อาสวา, เตเยว เอเต
วตตพพา สาสวา วา อนาสวา วา.
(๑)

ตตถ กตโม วิจโย ทาโร ?

อภิขณา กามตณหา รูปตณหา
ภวตณหา. ยัม วา ปน กิณฺจ
อชฺชโณสณคตัม สาสวา อภิขณฺมิตฺตส
เมตฺตานุปฺสฺสิสฺส โย^๒ อนตฺถัม จรติ.
ตตถ โย พยาปาทำ อูปฺปาเทติ, อจริ
จริสฺสตีติ. เอวํ นว อาสมาตวตฺถุนิ^๓

(นั่นเอง), นิวรรณ ๕ เหล่านี้ ดังนี้แล.
นิวรรณ ๔ จัดเป็นสภาวกิเลส, ถีนมิทฐะ
จัดเป็นกิเลสที่เข้าพวกร่วมกับนิวรรณ.

เปรียบเทียบอนาสวะ ๔ ชื่อว่าเป็น
อนาสวะ เพราะเป็นอนาสวะตามสภาพ
ไม่ได้จัดเป็นอนาสวะ เพราะความที่จิตมี
อนาสวะ. ชื่อว่าเป็นอนาสวะ เพราะเป็น
อนาสวะตามสภาพ. ชื่อว่าอนาสวะเพราะ
เป็นอนาสวะในฝ่าย (แห่งอนาสวะ) ดังที่ท่าน
กล่าวพระสูตรอ้างไว้ว่า สัมปยุตธรรม
หรือวิပ္ยุตธรรม ที่เป็นอนาสวะเหล่านั้น
ควรกล่าวได้ว่า มีอนาสวะ หรือไม่มีอนาสวะ.
(๑)

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อภิขณา ได้แก่ กามตณหา
รูปตณหา ภวตณหา. ก็หรือว่า ได้แก่
อภิขณาที่เป็นไปกับด้วยอนาสวะ ครอบงำ
ทุกอย่าง ประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์
แก่ผู้เจริญเมตตาทิไม่เพ่งเล็ง. ทั้งยังก่อ
พยาบาท, ทั้งประพฤติกั้ว ประพฤติไป

^๑ ไป. เต.

^๒ ไป. เมตฺตานุปฺสฺสณาย โย, อี. เมตฺตานุปฺสฺสโย.

^๓ อจฺ.นวก. ๒๓/๒๓๓/๔๒๒.

กตตพพานิ. ตสฺเสวํ พยาปาทานุปลุสฺสิสฺส
 กิเลโส โย ปริทาโท กายกิลมโถ
 อกมฺมนิยตา มิทฺธํ. จิตฺตานุปลุสฺสิสฺส
 ปฏิฆาเตน ขิยนา, อิทํ ถีนมิทฺธํ. ตตฺถ
 อธิกรณอวุปสโม, อิทํ อุตฺถจฺจํ. ยํ ก็
 กสธมิตี^๑ อิทํ กุกฺกจฺจํ. ยํ ยถา อิทํ
 สนฺตึรณํ, อयํ วิจิกิจฺจา.

ตตฺถ อวิชฺชา จ ตณฺหา จ
 อตฺถิ, อิทํ ปริยฺยฺจฺฉานํ. อวฺรณํ นีวฺรณํ
 ฉทฺนํ อูปกฺกิเลโส จ อตฺถิ, อิทํ
 กามจฺฉนฺโท กามราคปริยฺยฺจฺฉานสฺส
 ปทฺยฺจฺฉานํ. พยาปาโท พยาปาท-
 ปริยฺยฺจฺฉานสฺส ปทฺยฺจฺฉานํ. ถีนมิทฺธํ
 ถีนมิทฺธปริยฺยฺจฺฉานสฺส ปทฺยฺจฺฉานํ.
 อุตฺถจฺจกุกฺกจฺจํ อวิชฺชาปริยฺยฺจฺฉานสฺส
 ปทฺยฺจฺฉานํ. วิจิกิจฺจา วิจิกิจฺจาปริยฺยฺจฺฉานสฺส
 ปทฺยฺจฺฉานํ. กามราคปริยฺยฺจฺฉานํ อนุสย-
 สํโยชนสฺส ปทฺยฺจฺฉานํ. พยาปาท-
 ปริยฺยฺจฺฉานํ ปฏิฆสํโยชนสฺส ปทฺยฺจฺฉานํ.
 ถีนมิทฺธปริยฺยฺจฺฉานํ มานสํโยชนสฺส

ในเขา (อย่างนั้น). บัณฑิตพึงกระทำ
 อาสมาตวัตถุ ๙ โดยนัยอย่างนี้. สำหรับ
 ผู้เห็นไปตามพยาบาทนั้น มีกิเลสเครื่อง
 เร้าร้อน เป็นความลำบากทางกาย
 มีความไม่ควรแก่การงานเป็นมิทธะ.
 ความหดหู่ เพราะการกระทบต่อการ
 เห็นจิต, นี้จัดเป็นถีนมิทธะ การสงบ
 อธิกรณ์ในขั้นนั้นไม่ได้, นี้จัดเป็นอุตฺถจฺจะ.
 ความรำคาญใจ โดยนัยเป็นต้นว่า ทำ
 อะไร, นี้จัดเป็นกุกฺกจฺจะ. การพิจารณา
 ไปอย่างไร, นี้จัดเป็นวิจิกิจฺจา.

ในขั้นนั้น อวิชชาและตณหาที่มีอยู่,
 นี้จัดเป็นปริยฺยฺจฺฉาน(ความกัลุ่มรุมแห่ง
 จิต). อวฺรณะ (การปิดกั้น) นีวฺรณะ
 (การขัดขวาง) ฉทฺนะ (การปกปิด)
 อูปกิเลส (ความเศร้าหมอง) นี้ก็จัดเป็น
 ปริยฺยฺจฺฉาน. กามฉฺนทะ เป็นปทฺยฺจฺฉานแห่ง
 กามราคปริยฺยฺจฺฉาน. พยาบาทเป็น
 ปทฺยฺจฺฉานแห่ง พยาปาทปริยฺยฺจฺฉาน.
 ถีนมิทธะเป็นปทฺยฺจฺฉาน แห่งถีนมิทธ-
 ปริยฺยฺจฺฉาน. อุตฺถจฺจกุกฺกจฺจะเป็นปทฺยฺจฺฉาน
 แห่งอวิชชาปริยฺยฺจฺฉาน. วิจิกิจฺจา เป็น
 ปทฺยฺจฺฉาน แห่งวิจิกิจฺจาปริยฺยฺจฺฉาน.
 กามราคปริยฺยฺจฺฉาน เป็นปทฺยฺจฺฉาน แห่ง

^๑ ม. อ. กรณมิตี.

ปทภูจານัน. อวิชาปริญญจานนญจ
วิจิกิจฉาปริญญจานนญจ ทิกฺกุฉิสสังโยชนนสฺส
ปทภูจານัน. (๒)

ตตถ กตโม ลกฺขณโณ หาโร ?

กามราคปริญญจานเน วุตเต
สพฺพานิ ปริญญจานานิ วุตตานิ
โหนติ. สังโยชนนสฺส วุตเตสฺส สพฺพ-
สังโยชนานิ วุตตานิ โหนติ. อัย
ลกฺขณโณ หาโร. (๓)

๘๒. ตตถ กตโม จตฺตพฺพุโห
หาโร ?

เย อิเม ปญฺจ นีวรณา
ฉานนปฏฺธิปกฺโข. โส ทฺวขสมฺมทโย. ยํ
ผลํ, อิทํ ทฺวขํ. ตตถ กามจฺจนนทสฺส
เนกขมฺมวิตกฺโก ปฏฺธิปกฺโข. พฺยาปาทสฺส
อพฺยาปาทวิตกฺโก ปฏฺธิปกฺโข. ตินฺนณฺ
นีวรณานัน อวิหีสาวิตกฺโก ปฏฺธิปกฺโข.
อิตติ อิเม ตโย วิตกฺกา.

เนกขมฺมวิตกฺโก สมาริกฺขณฺณํ ภาชติ.
อพฺยาปาทวิตกฺโก สิลกฺขณฺณํ ภาชติ.

อนุสยสังโยชนน, พยาปาทปริญญฐาน เป็น
ปทภูฐานแห่งปฏิสมสังโยชนน. ถีนมิททปริ-
ญฐานเป็นปทภูฐานแห่งมานสังโยชนน.
อวิชาปริญญฐานและวิจิกิจฉาปริญญฐาน
เป็นปทภูฐานแห่งทิกฺกุฉิสสังโยชนน. (๒)

ในข้อนั้น ลักษณะหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อกล่าวกามราคปริญญฐานไว้แล้ว
ปริญญฐานทั้งหมด ก็เป็นอันกล่าวไว้ด้วย.
เมื่อกล่าวถึงสังโยชนนทั้งหลาย สังโยชนน
ทั้งปวงทั้งหลาย ก็เป็นอันกล่าวไว้ทั้งสิ้น.
นี้จัดเป็นลักษณะหาระ. (๓)

๘๓. ในข้อนั้น จตฺตพฺพุหหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

นิวรรณ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฉาน
นั้น. จัดเป็นทฺวขสมฺมทโย. ผลจัดเป็นทฺวขํ.
ในธรรมเหล่านั้น เนกขมฺมวิตก เป็น
ปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ. อพฺยาปาทวิตก
เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท. อวิหีสาวิตก
เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรรณ ๓. วิตกมี ๓
ประการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

เนกขมฺมวิตก เข้าพวกับสมาธิ-
ฉันน, อพฺยาปาทวิตก เข้าพวกับศีลฉันน.

อวิหีสาวิตกโก ปญญาภุชฌันติ ภาชติ.
 อิมเม ตโย ชนุธา. อริโย อฏฺฐจฺจคฺคิโก
 มคฺคโค นีวฺรณปฺปหานาย สํวตฺตติ. ยํ
 นีวฺรณปฺปหานํ, อยํ นิโรโธ. อิมานิ
 จตฺตาริ สจฺจานิ. อยํ จตฺตพฺพยุโห ทาโร.
 (๔)

ตตฺถ กตฺโม อาวฏฺฏโห ทาโร?

ปญฺจ นีวฺรณานิ ทส ภวฺนติ.
 ยทฺปิ อชฺชุตฺตํ สารชฺชติ, ตทฺปิ นีวฺรณํ.
 ยทฺปิ พหิทฺธา สารชฺชติ, ตทฺปิ นีวฺรณํ,
 เอวํ ยาว วิจิกิจฺฉา, อิมเม ทส นีวฺรณา.

อชฺชุตฺตพหิทฺธา กิเลสสา อิมานิ.
 เทว สํโยชนานิ อชฺชุตฺตสํโยชนญฺจ
 พหิทฺธาสํโยชนญฺจ. ตตฺถ อหนฺติ
 อชฺชุตฺตํ, มมนฺติ พหิทฺธา.

อวิหิงสาวิตก เข้าพวกกับปัญญาชั้น
 ชั้นนี้มี ๓ ประการเหล่านี้. อริยมรรคมี
 องค์ ๘ ย่อมเป็นไปเพื่อละนิวรณ์.
 การละนิวรณ์, นี้จัดเป็นนิโรธ. สัจจะมี
 ๔ ประการเหล่านี้. นี้จัดเป็นจตุพยุห-
 ทาระ. (๔)

ในข้อนั้น อาวุฏฏหาระ เป็นไหน?

คือ

นิวรณ์ ๕ ขยายเป็นนิวรณ์ ๑๐
 ได้แก่ ความพอใจในภายใน ก็จัดเป็น
 นิวรณ์, ความพอใจในภายนอก ก็จัดเป็น
 นิวรณ์, (บัณฑิตพึงขยายความไป)
 อย่างนี้, จนถึงวิจิกิจฉา, นิวรณ์มี ๑๐
 เหล่านี้.

กิเลสก็มีทั้งภายใน และภายนอก
 (บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้). สงโยชน์
 มี ๒ ประการ คือ สงโยชน์ที่เป็นไปใน
 ภายใน ๑ สงโยชน์ที่เป็นไปในภายนอก
 ๑. ในสงโยชน์เหล่านั้น สงโยชน์ที่ก่อให้เกิด
 เกิดมานะว่าเรา จัดเป็นสงโยชน์ที่เป็นไป
 ในภายใน, สงโยชน์ที่ก่อให้เกิดมานะว่า
 ของเรา จัดเป็นสงโยชน์ที่เป็นไปใน
 ภายนอก.

สกุทายทิฏฐิ อชุตตัม, เอกสมุจ
ทิฏฐิคตานิ พหิทธา.

โย อชุตตัม ฉนุทธาโค รูปเส
อวิตธาโค ภวติ อวิตจฉนุโท. เอว
ยาว วิญญาณ, อยัม อชุตตตา
ตณฺหา. ยัม ฉสุ พหิเรสุ อายตเนส
ตีสุ ๑ ภเวสุ อชฺโฒสํ, อยัม พหิทธา
ตณฺหา.

อิมานิ เทว สจฺจานิ สํโยชนานิ
สํโยชนียา ๑ ฐมา. ตตฺถ สํโยชนเส
ฐเมสุ ยา นิพพิทานุปลสฺสนา ๑, อยัม
มคฺโค. ยัม สํโยชนปฺปหํ, อยัม นิโรธ.
อยัม อวภูฏฺหาโร. (๕)

ตตฺถ กตโม วิภตฺติหาโร ?

สํโยชนนฺติ น เอตํ เอกํเสน.

สกุทายทิฏฐิ จัดเป็นทิฏฐิที่เป็นไป
ในภายใน, ทิฏฐิ ๖๑ ประการ (ที่เหลือ)
จัดเป็นทิฏฐิที่เป็นไปในภายนอก.

ผู้มีฉันทราคะในภายใน ย่อมเป็น
ผู้ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากความ
พอใจในรูปทั้งหลาย (บัณฑิตพึงขยาย
ความไป)อย่างนี้ จนถึงว่าไม่ปราศจาก
ราคะ ไม่ปราศจากความพอใจใน
วิญญาณ, นี้จัดเป็นตัณหาที่เป็นไปใน
ภายใน. ความหยั่งลงในอายตนะ ที่เป็น
ไปในภายนอก ๖ และในภาพ.๓, นี้จัดเป็น
ตัณหาที่เป็นไปในภายนอก.

สัจจะ ๒ ประการเหล่านี้ คือ
สังโยชนธรรม ๑ สังโยชนียธรรม ๑. ใน
สังโยชน์ ๒ ประการนั้น นิพพิทานุปลสสนา
ในสังโยชนธรรม, นี้จัดเป็นมรรค. การละ
สังโยชน์, นี้จัดเป็นนิโรธ. นี้จัดเป็น
อวภูฏหาระ. (๕)

ในข้อนั้น วิภตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า สังโยชน์ นี้มิใช่จะเป็น
สังโยชน์โดยส่วนเดียว.

มานส์โยชนั ทิฏฐิภาคียนุตติ น ตั เอก์เสน อทิฏฐมานัน นิสุสายนานัน น ปชหติ.

โย ปญจ อุทฺธมภาคิโย มาโน กิณฺจาปี โส ทิฏฐิปกฺเข สียา. น ตฺ โอรฺมภาคิยั สัโยชนั ตสฺส ปหานาย สัวตฺตตีติ. โย จ อหฺงกาโร น ปวิทฺโธยั ปนสฺส เอว ्हติ. กทาสฺ นามาหิ^๑ ตั สนฺตึ อายตฺนั สจฺจิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสามิ, ยั อริยา สนฺตึ อายตฺนั อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสนฺตีติ, อยั อภิชฺฌา น จ ตั นีวฺรณั. อตฺถิ ปน อรฺหโต กายกิลฺล- มิทฺธญฺจ โอกฺกมตี น จ ตั นีวฺรณั ตสฺส ถีนมิทฺถั นีวฺรณนฺตึ. น เอก์เสน. อยั วิภตฺตึหาโร. (๖)

(ตตฺถ กตฺโม) ปริวตฺตโน?^๒

ปญจ นีวฺรณา ปญจจฺกิเกน ฌาเนน ปหานั คจฺจนฺตึ. อยั เตสั^๓ ฌานมึองคั &.

คัว่า มานส์โยชนัที่เป็นฝ่าย แห่งทิฏฐิ ความว่า พระโยคาวจร ย่อมละอทิฏฐมานะ และนิตยมานะไป ไม่ได้โดยส่วนเดียว.

อุทฺธมภาคิยมานะ & จัดอยู่ในฝ่าย ทิฏฐิ แมกัจริง แต่กัยังเป็นไปเพื่อละ โอรฺมภาคิยส์โยชนัไม่ได้. อหฺงการ ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้ยังไม่แทงตลอด โดยนัยเป็นต้นว่า ในกาลใดหนอ เราจึง จะทำให้แจ้งอายตนะอันสงบ เข้าถึงอยู่, ซึ่งเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเข้าถึงอยู่ กัอภิขฌานันั้น ไม่ได้จัดเป็นนิวฺรณั. เป็นความจริง สำหรับพระอรหันต์ยังมี ความเชื่องซึม เพราะกิลฺลทางกาย คือ ทานยังกัวลง(สูการเป็นเช่นนั้น) กัแต่กัว่า นีวฺรณันั้น ไม่ได้จัดเป็นถีนมิทฺธนึวฺรณั สำหรับท่าน และนึวฺรณันั้นกัไม่ได้มีโดย ส่วนเดียว. นี้จัดเป็นวิภตฺตึหาระ. (๖)

(ในข้อนั้น) ปริวตฺตนหาระ (เป็นไฉน) ?

คือ

นึวฺรณั & ย่อมถึงการละได้ ด้วย ฌานมึองคั &. อันใครอื่นไม่พึงอนุมาน

^๑ ไป. นาม มหฺนตึ.

^๒ ไป. ปริวตฺตโนตี.

ปฏิปกฺโข นีวรณ อสุกฺสฺส ปหีนาคี
น อญฺญานุมินิตพฺพํ, ปรมตฺถมชฺฌตฺตํ,
อัย ปริวัตตนา. (๗)

ตตฺถ กตโม เววจโน ?

กามจฺจนฺโท จฺนฺทราโค เปมํ
นิกนฺตฺติ เวจฺจโน นีวรณํ จฺทนํ
อุปกฺกิลฺโส ปริยฺญฺฐานนฺติ เวจฺจโน. (๘)

(ตตฺถ กตมา) ปญฺญตฺติ ?

อวิชฺชา^๑ กิจฺจปญฺญตฺติยา^๒
ปญฺญตฺติ, พยาปาโท วิกฺเขป-
ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺติ, ถีนมิทฺถํ

เอาว่า คนนั้นละนิวรรณ์ที่เป็นปฏิภักซ์
ต่อฉานเหล่านั้นได้แล้ว, เพราะข้อนี้
เป็นปรมัตถซึ่งเป็นสิ่งเป็นไปในภายใน, นี้
จัดเป็นปริวัตตนหาระ. (๗)

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

กามฉันทะ (ความพอใจในกาม)
ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจ
ความพอใจ) เปมะ (ความรัก) นิกันติ
(ความใคร่) นี้จัดเป็นเววจนะ. นีวรณํ
(ความกั้น) จฺทนะ(ความปิด) อุปกิลฺโส
(ความเข้าไปเศร้าหมอง) ปริยฺญฺฐาน
(ความกั้มรุมแห่งจิต)^๑ นี้จัดเป็น
เววจนหาระ. (๘)

(ในข้อนั้น) ปญฺญตฺติหาระ
(เป็นไฉน) ?

คือ

อวิชฺชาจัดเป็นปญฺญตฺติ โดยเป็น
กิจฺจปญฺญตฺติ, พยาบาท จัดเป็นปญฺญตฺติ
โดยเป็นวิกฺเขปปญฺญตฺติ, ถีนมิทฺถะจัดเป็น

^๑ อ. อวิชฺชาปัจจยา.

^๒ ม. ปจฺจาปญฺญตฺติยา.

^๑ คำแปลของศัพท์เหล่านี้พึงดูเทียบ ขุ.มหา. ๒๙/๑๔/๘.

อสมุคฺฆาตปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺติ. เอวํ
สพฺเพปี เอเต ปญฺจ นีวรณา อิมฺหิ
สุตฺเต วิกุเขปปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺติ.
(๙)

ตตฺถ กตฺโม โอตฺรณเณ ?

อิมเ ปญฺจ นีวรณา อวิชฺชา ๑
ตณฺหา ๑. ตตฺถ อวิชฺชามูลา นีวรณา.
ยา ตณฺหา อิมเ สงฺขารา, เต
อวิชฺชาปจฺจยา. อิมเ เทว ธมฺมา
ปญฺจสุ ขนฺธสุ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา,
อายตเนสุ ธมฺมายตน์, ธาตุสุ ธมฺมธาทู,
อินฺทฺริเยสุ อิมสํ ธมฺมานํ ปทฺฐาณํ
สุขินฺทฺริยสุส ๑ โสมนสฺสสินฺทฺริยสุส ๑
อิตฺถินฺทฺริยสุส ๑ ปุริสินฺทฺริยสุส ๑. (๑๐)

ตตฺถ กตฺโม โสธฺนเณ หาโร ?

อิทํ สุตฺตํ ยถา อารพฺภ นิกฺขิตฺตํ
โส อตฺถเณ ภาสิโต อิมฺหิ ปญฺจหิ
ปเทหิ. (๑๑)

บัญญัติ โดยเป็นอสมุคฆาตบัญญัติ.
นิวรรณ์ ๕ เหล่านี้ทั้งหมด จัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นวิกุเขปบัญญัติ ในพระสูตรนี้
ด้วยประการฉะนี้. (๙)

ในข้อนั้น โอตฺรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

นิวรรณ์ ๕ เหล่านี้ (ซึ่งมี)อวิชชา
(เป็นมูล) ๑ ตณฺหา ๑. ในธรรม ๒
อย่างนั้น นิวรรณ์มีอวิชชาเป็นมูล.
ตณฺหา ได้แก่ สังขาร, สังขารเหล่านั้น
มีอวิชชาเป็นปัจจัย. ธรรม ๒ ประการ
เหล่านี้ ในชั้นร์ ๕ นับเนื่องด้วยสังขาร-
ชั้นร์, ในอายตนะจัดเป็นธมฺมายตนะ
ในธาตุจัดเป็นธมฺมธาทู, ในอินทฺริย์จัดเป็น
ปทฺฐาณแห่งธรรมเหล่านี้ คือ สุขินทฺริย์
๑ โสมนสฺสสินทฺริย์ ๑ อิตถินทฺริย์ ๑
ปุริสินทฺริย์ ๑. (๑๐)

ในข้อนั้น โสธฺนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

พระสูตรนี้ ท่านวางไว้แล้วตามที่
ปรารภ เนื้อความนั้นท่านก็กล่าวแล้ว
ด้วยบท ๕ บทเหล่านี้. (๑๑)

ตตถ กตโม อธิฐานาหาโร?

กามจฺจนฺโท จ พยาปาโท จ
วิจิกิจฺฉา จ น เอกตตตตาย ปณฺณตฺตา,
กามาติ น เอกตตตตาย ปณฺณตฺตา,
อถ ชลฺ เวมตตตตาย ปณฺณตฺตา. อัย
อธิฐานาหาโร. (๑๒)

ตตถ กตโม ปริกาหาโร?

กามจฺจนฺทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร
สุภारมฺมณฺปะจฺจโย. สุภานิमितฺตตฺตญฺจ เหตุ.
พยาปาทสฺส อโยนิโส มนสิกาโร
อาฆาตวตฺตญฺนิ จ ปจฺจโย. ปฎิฆานุสโย
เหตุ. ถีนมิทฺทสฺส ปฎิสฺหาโร ปจฺจโย.
ปวตฺตติยา กิลมถา จลนา ตตฺตญฺ เหตุ.
อุทฺทจฺจกุกฺกจฺจสฺส รชฺณียํ อารมฺมณฺณียํ
อสุสฺสาทียากินฺทฺริยํ ตาว อปริปฺนฺณญฺจ
ณานํ ปจฺจโย. กามสฺถญฺญา จ ทิฎฺฐิ-
อนุสโย จ เหตุ. วิจิกิจฺฉาย นว

ในข้อนั้น อธิฐานาหาโร เป็นไฉน?

คือ

กามฉันทะ พยาบาท และวิจิกิจฉา
ท่านไม่ได้บัญญัติไว้ โดยความเป็น
เอกตตบัญญัติ, การบัญญัติว่า กาม
ท่านก็ไม่ได้บัญญัติไว้ โดยความเป็น
เอกตตบัญญัติ, เมื่อเป็นอย่างนั้น
ได้ยิวว่า ท่านบัญญัติไว้โดยความเป็น
เวมตตบัญญัติ. นี้จัดเป็นอธิฐานา-
หาโร. (๑๒)

ในข้อนั้น ปริกาหาโร เป็นไฉน?

คือ

กามฉันทะมีอโยนิโสมนสิการที่เป็น
สุภारมฺมณฺเป็นปัจจย. มีสุภานิमितเป็นเหตุ.
พยาบาทมีอโยนิโสมนสิการ และอาฆาต-
วตฺตญฺเป็นปัจจย. มีปฎิฆานุสยเป็นเหตุ.
ถีนมิทฺทะ มีการนำไปพร้อมเฉพาะเป็น
ปัจจย. มีความลำบากแห่งการดำเนินไป
และความหวั่นไหวเป็นเหตุ. อุทฺทจฺจ-
กุกฺกจฺจะมีสิ่งทีควรเป็นอารมณฺนากำหนด
เป็นอินทฺริยทีน่ายินดี และมีญาณทียังไม
บริบูรณฺเป็นปัจจย. มีกามสฺถญฺญา และ

๑ ไป. ส. อธิฐานาหาโร. เอมฺปริปี.

มานวิธา อารมมณั มานานุสโย, โสว
 ปจฺจโย. วิจิกิจฉานุสโย เหตุ. เอเต
 ปญจ ธมฺมา สเหตุ สปุปฺจยยา
 อฺปปชฺชนฺติ. (๑๓)

ทฎฐึอนุสัยเป็นเหตุ. วิจิกิจฉามีมานะ ๙
 อย่างที่เป็นมานานุสัย เป็นอารมณั,
 มีมานานุสัยนั้นแหละ เป็นปัจฉัย.
 มีวิจิกิจฉานุสัยเป็นเหตุ. ธรรม ๕ ประการ
 เหล่านี้ย่อมเกิดพร้อมทั้งเหตุ พร้อม
 ทั้งปัจฉัย. (๑๓)

ตตฺถ กตโม สมารโปเน หาโร ?

ในข้อนั้น สมารโปนหาระ
 เป็นไฉน ?

คือ

อิเม ปญจ นีวรณา จตฺตาโรปิ
 เอเต อาสวา กณฺฐาปี^๑ เอเต
 สลฺลาปี เอเต อฺปาทานานิ เอเต.
 เตสุ เอว พาหิเรสุ ธมฺเมสุ สงฺกิเลส-
 ภาคิยั สุตฺตนฺติ ปญฺณตฺตี คจฺฉติ.
 อัย สมารโปเน หาโร. (๑๔)

นิวรรณั ๕ เหล่านี้ก็ดี อาสวะ ๔
 เหล่านี้ก็ดี กิเลสเพียงดังลูกธนูเหล่านี้
 ก็ดี กิเลสเพียงดังหอกเหล่านี้ก็ดี
 อฺปาทานทั้งหลายเหล่านี้ก็ดี (มีอยู่).
 บรรดาธรรมที่เป็นไป ในภายนอก
 เหล่านี้แหละ พระสูตรนั้น ย่อมถึง
 การบัญญัติว่า สังกิเลสภาคียสูตร.
 นี้จัดเป็นสมารโปนหาระ. (๑๔)

นิทฺธิฎฺฐั สงฺกิเลสภคิยั สุตฺตั.

สังกิเลสภาคียสูตร ท่านแสดงไข
 ไว้แล้ว (ด้วยประการฉะนี้).

๘๓. มโนปุพฺพพฺงคฺมา ธมฺมาติ
 คาถา.

๘๓. คาถาเป็นต้นว่า ธรรม
 ทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า บัณฑิต
 พึงทราบวินิจฉัยต่อไป.

^๑ ไป. คณฺฐาปี, อี. ตณฺหาปี.

ตตถ กตโม เทศนา หาโร ?

อิมมฺหิ สุตฺเต โภ อตฺถโ ?
 ขนฺธวตฺถาเนน วิญญาณกฺขนฺธํ
 เทเสติ. ธาตุวตฺถาเนน มโนวิญญาณ-
 ธาตุํ อายตนวตฺถาเนน มนายตน์,
 อินฺทฺริยวตฺถาเนน มนินฺทฺริยํ.

ตสฺส ก็ ปุพฺพกฺมา ธมฺมา ?
 สงฺขิตฺเตน ข ธมฺมา ปุพฺพกฺมา
 ธมฺมา กุสลมฺูลานิ จ อกุสลมฺูลานิ.
 จ อนิมิตฺตํ อิมมฺหิ สุตฺเต กุสลมฺูลํ
 เทสิตฺ.

ตตถ กตมา มโนปุพฺพกฺมา
 ธมฺมา ?

มโน เตสํ ปุพฺพกฺมํ, ยถาปิ
 พลสฺส ราชา ปุพฺพกฺโม, เอวเมว
 ธมฺมานํ มโนปุพฺพกฺมา.

ตตถ ติวิธานํ ปุพฺพกฺมานํ
 เนกขมฺมจฺจนฺเทน อพฺยาปาตจฺจนฺเทน
 อวิหีสจฺจนฺเทน. อโลภสฺส เนกขมฺมจ-
 จนฺเทน ปุพฺพกฺมา. อโทสฺส

ในข้อนั้น เทศนาหระ เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ มีอธิบายความ
 อย่างไร ? ท่านแสดงวิญญาณชั้นร์ ด้วย
 การกำหนดชั้นร์. แสดงมโนวิญญาณ-
 ธาตุ ด้วยการกำหนดธาตุ. แสดง
 มนายตนะ ด้วยการกำหนดอายตนะ
 แสดงมนินทฺริย ด้วยการกำหนดอินทฺริย.

ธรรมนั้น มีอะไรเป็นหัวหน้า ?
 โดยย่อ มีธรรม ๖ ได้แก่ กุศลมูลและ
 อกุศลมูลเป็นหัวหน้า. ในพระสูตรนี้
 ท่านแสดงถึงกุศลมูลที่ไม่มีนิमित.

ในข้อนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจ
 เป็นหัวหน้า เป็นไฉน ?

คือ

ใจเป็นหัวหน้า แห่งธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้น; พระราชา เป็นหัวหน้าแห่ง
 กำลังพล ฉนฺโด, ใจก็เป็นหัวหน้าแห่ง
 ธรรมทั้งหลาย ฉนฺนํเหมือนกัน.

ในข้อนั้น กุศลมูล ๓ ชื่อว่าเป็น
 หัวหน้า เพราะพอใจในเนกขัมมะ เพราะ
 พพอใจในอภยาปาทะ เพราะพอใจใน
 อวิหิงสา. อโลภะ ชื่อว่าเป็นหัวหน้า

อพยปาตจจนุเทน ปุพพุงคมา.
อโมหสฺส อวิหีสาจจนุเทน ปุพพุงคมา.

ตตถ มโนเสฏฐชาติ มนสา อิม
ธมฺมา อุตฺตสฺสา มเนน วา นิมฺมิตฺตา.
มโนว อิมสฺส ธมฺมานํ เสฏฐจิตฺติ มโนว
อิมสฺส ธมฺมานํ เสฏฐเชฏฐจิตฺติ มโนว
อิมสฺส ธมฺมานํ อาธิปจฺจํ กโรตีติ
มโนเสฏฐชา.

มโนชวาทิ ยตถ มโน คจฺจติ.
ตตถ อิม ธมฺมา คจฺจนฺตฺติติ มโนชวา.
ยถา วาโต สีสํ คจฺจติ อญฺเญ วา
โกจิ สีสํ คามโก วุจฺเจเต วาตชโวติ
ปกฺขิคามิโกติ, เอวเมว อิม ธมฺมา
มเนน สมฺปชายนานา คจฺจนฺตฺติ, ตตถ
อิม ธมฺมา คจฺจนฺตฺติติ มโนชวาทิ.

เพราะพอใจในเนกขัมมะ. อโทสะชื่อว่า
เป็นหัวหน้า เพราะพอใจในอภัยปาตะ.
อโมหะ ชื่อว่าเป็นหัวหน้า เพราะพอใจ
ในอวิหิงสา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า มีใจ
ประเสริฐที่สุด ได้แก่ ธรรมเหล่านี้
ชานไปได้เพราะใจ หรืออันใจเนรมิตขึ้น.
ใจแล ประเสริฐที่สุดแห่งธรรมเหล่านี้
คือ ใจแล ประเสริฐที่สุด เจริญที่สุดแห่ง
ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ ใจแล ย่อมกระทำ
ความยิ่งใหญ่ให้แก่ธรรมเหล่านี้ เพราะ
เหตุ นั้น ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่ามีใจ
ประเสริฐที่สุด.

คำว่า มีใจเป็นที่แล่นไป ได้แก่
ธรรมทั้งหลายย่อมไปในที่ที่ใจไป เพราะ
เหตุ นั้น ธรรมทั้งหลายจึงชื่อว่ามีใจเป็นที่
แล่นไป. ลมที่พัดไปได้โดยเร็ว หรือใคร
อื่นที่ไปได้โดยเร็ว ท่านย่อมเรียกว่า เร็ว
ดังลม ไปได้ดังนก ชันใด. ธรรมทั้งหลาย
เหล่านี้ ย่อมดำเนินไปให้เกิดขึ้นพร้อมได้
เพราะใจ คือ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้
ย่อมดำเนินไปในใจนั้น เหตุ นั้น ธรรม
ทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่ามีใจเป็นที่
แล่นไป.

เต ติวริธา อนุทสมุทานิตา
อนาวิลตา ๑ สงกปุโป. สตุตวิธา ๑
กายิกั สุจริตั วาจสิกั สุจริตั, เต ทส
กุสลกมุมปถา.

ตตถ มนสา เจ ปสนุเนนาติ
มโนกมุม. ภาสติ วาติ วจีกมุม.
กโรติ วาติ กายกมุม. อิเมหิ อิมสมิ
สตุเต ทส กุสลกมุมปถา ปรมาปี
สนตา, สีสวตา ปรมา โสภติ.^๑

วิวัตติยั น โลกนियยานาย
วาสนาภาคิยั สตุตั ภวติ. อัย เทสนา.

ตตถ กตโม วิจโย หาโร ?

มในปุพพุงคมา ธมฺมาติ กุสล-
มูลานิ ๑ อฏฺจุงคสมฺมตฺตานิ. อิทั
สตุตั.

ธรรมเหล่านั้น แยกออกเป็น ๓
อย่าง คือ เกิดแต่ความพอใจ ๑ เป็น
ความไม่ชุ่มมัว ๑ เป็นความดำริ ๑.
และแยกออกเป็น ๗ คือ กายสุจริต ๓
วจีสุจริต ๔, ธรรมเหล่านั้น รวมเป็นกุศล
กรรมบถ ๑๐.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ถ้ามีใจ
ผ่องใสแล้ว จัดเป็นมโนกรรม. คำว่า
กล่าวอยู่ก็ตาม จัดเป็นวจีกรรม. คำว่า
ทำอยู่ก็ตาม จัดเป็นกายกรรม. ในสูตรนี้
ด้วยกรรมเหล่านี้ กุศลกรรมบถ ๑๐
อย่าง เป็นธรรมสงบสูงสุด, ความเป็นผู้
มีศีลสูงสุด ย่อมงดงาม.

ว่าในส่วนวิวิฏฐะ วาสนาที่
ประกอบด้วยความรุ่งเรือง ยังไม่ใช่สูตร
เครื่องนำออกจากโลก. นี้จัดเป็น
เทสนาหาระ.

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไหน ?

คือ

คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
หัวหน้า ได้แก่ กุศลมูลทั้งหลาย และ
ความเห็นชอบอันประกอบด้วยองค์ ๘.
นี้จัดเป็นพระสูตร.

^๑ โป. สีสวตา ปรมาโส ภวติ.

(ตตถ กตมา) ยุตติ ?

(ในข้อนั้น) ยุตติหาระ (เป็นไหน) ?

คือ

ทสนุนิ กุสลกมมปถานิ โย
วิปาโก, โส สุขเวทนีโย อพฺยาปาทส-
สงฺคมาโน. ฉายาว อนุปายินีติ
อนุคฺจฺจติ. อตฺถิ เอสา ยุตฺติ.

วิปากแห่งกุสลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งมีสุข
เป็นผล เป็นที่รวมแห่งความไม่พยาบาท.
คำว่า เหมือนเงาติดตามตนไป ได้แก่
เงาย่อมติดตาม. มีข้อยุตติดังนี้.

(ตตถ กตม) ปทฏฺจานํ ?

(ในข้อนั้น) ปทฏฺฐานหาระ
(เป็นไหน) ?

คือ

อฏฺฐารสฺสนุนิ มโนปวิจารานํ
ปทฏฺจานํ. มโนปฺพุพฺพคฺมา ฐมฺมาติ
สพฺพกุสลปกฺขสฺส อิม ฐมฺมา ปทฏฺจานํ.

เป็นปทฏฐานแห่งมโนพิจารณา ๑๘
อย่าง. คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
หัวหน้า ได้แก่ ธรรมเหล่านี้เป็นปทฏฐาน
แห่งธรรมซึ่งเป็นฝ่ายกุศลธรรมทั้งปวง.

มนฺสา เจ ปสนฺนเนนาติ โย
เจตโส ปสาโท, อิทํ สทฺธินฺทริยสฺส
ปทฏฺจานํ. ภาสฺติ วาติ สมฺมาวาจา.
กโรติ วาติ สมฺมากมฺมนฺตสฺส จ
สมฺมาวายามสฺส จ ปทฏฺจานํ.

คำว่า ถ้าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว
ได้แก่ ความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้เป็น
ปทฏฐานแห่งสัทธินทรีย์. คำว่า กล่าว
อยู่ก็ตาม เป็นปทฏฐานแห่งสัมมาวาจา.
คำว่า ทำอยู่ก็ตาม เป็นปทฏฐาน แห่ง
สัมมากัมมันตะ และสัมมาวายามะ.

(ตตถ กตโม) ลกฺขณเณ ?

(ในข้อนั้น) ลักขณหาระ (เป็น
โชน) ?

คือ

มโน^๑ ปุพฺพคฺมา ธมฺมาติ
เวทนาปุพฺพคฺมาปิ เอเต, สญฺญา-
ปุพฺพคฺมาปิ เอเต สงฺขารปุพฺพคฺมาปิ
เอเต. เย เกจิ ธมฺมา สหชาตา
สพฺเพ ปุพฺพคฺมา เอเตสฺ ธมฺมานิ.

คำว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็น
หัวหน้า ได้แก่ ธรรมเหล่านี้มีเวทนา
เป็นหัวหน้าบ้าง, มีสัญญาเป็นหัวหน้า
บ้าง, มีสังขารเป็นหัวหน้าบ้าง. ธรรมที่
เกิดร่วมกันทั้งหมด ล้วนแต่เป็นหัวหน้า
แห่งธรรมเหล่านี้.

ตโต นํ สุขมเนวตีติ
โสมนสุสมฺปิ นํ อเนวติ ยํ สุขฺขจฺฉายา
ตทापิ นํ สุขํ ตทปิ อเนวติ.

คำว่า แต่นั้น ความสุข ย่อมไป
ตามบุคคลนั้น ได้แก่ แม้โสมนัส ย่อม
ติดตามบุคคลนั้นไป คือ ความสุขที่เป็น
ดังเงา ย่อมติดตามบุคคลนั้นไปแม้ใน
คราวนั้น.

๘๔. ตตถ กตโม จตุพฺยุโ
หาโร ?

๘๔. ในข้อนั้น จตุพฺยุหาระ
เป็นโชน ?

คือ

มโนปุพฺพคฺมาติ น อิทํ
เอกาธิวจัน^๒.

คำว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็น
หัวหน้า นี้มิใช่คำใช้เรียกสิ่ง ๆ เดียว.

^๑ โป. อิติ.

^๒ โป. เอกาธิวจัน.

ก็ การณา ?

เพราะเหตุไร ?

สปุเพเยว อิมะ อ วิญญาณ-
กายา.

เพราะมุ่งถึงกองวิญญาณ ๖
เหล่านี้ทั้งหมด.

อิมมฺหิ ภควโต โภ อธิปฺปาโย ?
เย สุขเณ อตฺถิกา, เต มนํ
ปสาเทนุตฺติ อยํ อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต
อธิปฺปาโย.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค
ทรงมีพระประสงค์อย่างไร? ในพระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์
อย่างนี้ว่า ผู้ต้องการความสุข จะทำใจ
ให้เลื่อมใสได้.

อตฺถิ ปุพฺเพเยว นิทฺธิฏฺโฐ.

ประโยชน์ ท่านได้แสดงไขไว้แล้ว
ในเบื้องต้นทีเดียว.

ยานิ ตีนฺนิ กุสลมูลานิ, ตานิ
อฏฺฐานํ สมฺมตฺตานํ เหตุ, เย
สมฺมตฺตา^๑ อยํ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค,^๒
ทส จานานิ เทสฺนาเหตฺุนิ เทสฺนา-
ปจฺจยา นิทฺเทสฺนา จ.

สัมมัตตธรรม ๘ ซึ่งมีกุศลมูล ๓
เป็นเหตุ นี้จัดเป็นอริยมรรคมีองค์ ๘,
ฐานะ ๑๐ (สัมมัตตธรรม ๑๐ เหล่านี้
โดยเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติ)
จัดเป็นเหตุแห่งเทศนาด้วย จัดเป็น
นิทเทสเพราะเป็นปัจจัยแห่งเทศนาด้วย.

ตตฺถ ยํ มนุญฺเณ ทฺกุเชเน สห
นามรूपํ วิญญาณสจฺจนฺตํ อญฺเคน
กุสลมูลํ ปหฺยติ, อยํ อปฺปหฺนํมฺหิ
สมฺมทโย. ยํ เตสํ ปหฺนนา, อยํ นิโรธ.

ในขั้นนั้น การละกุศลมูล ด้วยองค์
เป็นต้นว่า นามรูปพร้อมกันทุกข จัดเป็น
วิญญาณสัจจะ นี้จัดเป็นสมุทัยในภูมิที่ยัง
ละไม่ได้. การละกุศลมูลเหล่านั้น, นี้

^๑ ไป. ยานิ นิ กุสลมูลานิ, ตานิ อฏฺฐานํสมฺมตฺตา เหตุ อยํ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค.

^๒ เนตติอรรถกถา บ.ท. (ฎมีพโลกิยกฺข) หน้า ๒๙๐.

อิมานิ จตุตตาริ สจฺจจานิ. อัยฺ อาวุญฺญ
หาโร.

(ตตฺถ กตฺมา) วิภตฺติ ?

มโนปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมา

มโนเสฏฺฐา มโนมยา^๑
มนสา เจ ปสนฺเนน
ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมเนวติ
ฉายา ว อนุปายินิตี.^๒

ตํ น เอกํเสน สมณสฺส วา
พฺรหฺมณสฺส วา ปน โหติ. ตสฺส
วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส สกสฺสเถ จิตฺตํ
ปสาเทติ, เตน จ ปสนฺเนน จิตฺเตน
ภาสติ พฺยากโรติ น ตํ สุขมเนวติ
น ฉายาว อนุคามินิ, ทฺกฺขเมว ตํ
อเนวติ.

จัดเป็นนิโรธ. สัจจะมี ๔ เหล่านี้. นี้
จัดเป็นอาวุญฺญหาระ.

(ในข้อนั้น) วิภตติหาระ (เป็น
ไหน) ?

คือ

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจประเสริฐสุด สำเร็จแล้ว
แต่ใจ ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว
กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม
แต่นั้น ความสุขย่อมไปตาม
บุคคลนั้น เหมือนเงาติดตาม
ตนไป ฉะนั้น.

ความสุขนั้น ไม่ใช่จะมีแก่สมณะ
หรือพราหมณ์ โดยส่วนเดียว. ย่อมยังจิต
มิจฉาทิฏฐิกบุคคลให้เลื่อมใสได้บ้างใน
เพราะประโยชน์ของตน, แต่เพราะจิตที่
เลื่อมใสนั้น เขาจะพูดจะทำก็ตาม สุข
ก็ยังคงตามเขาไปไม่ได้ เหมือนเงาติดตาม
ไปไม่ได้ ฉะนั้น, มีแต่ทุกข์เท่านั้น
ที่ติดตามเขาไปได้.

^๑ ฉ. มโนชา.

^๒ พ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.

ยถา วหนุตํ จกุกํ ปทมเนวติ,
อิทํ ตํ วิภชชพฺยากรณียํ. มนสา เจ
ปสนฺเนน กายกมฺมํ วจีกมฺมํ
สุขเวทนียนฺติ สมคฺคเต สุขเวทนียํ
มิจฺจคฺคเต ทุกฺขเวทนียํ, อโย วิภตฺติ.

ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร ?

มโนปฺพพฺงคฺมา ธมฺมาติ ยํ
มนสา ปทฺฐเจเน ภาสตี วา กโรตี
วา ทุกฺขมสฺसानุคามินี. เอตานิเยว เทว
สฺตฺตานิ ภาสิตานิ, เอสเอว จ
ปฺปฏิปกฺโข.

(ตตฺถ กตมํ) เววจนํ ?

ยทิตฺถ มโน จิตฺตํ วิญฺญาณํ
มณินฺทริยํ มโนวิญฺญาณธาตฺ.

คำว่า เหมือนล้อหมุนไปตาม
รอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น
นี้นั้นจัดเป็นวิภชชพฺยากรณียะ (การ
จำแนกแล้วจึงแก้) คำว่า ถ้าว่าผู้มีใจ
เลื่อมใส ... กายกรรม วจีกกรรมที่มี
สุขเป็นผล ได้แก่ ในฝ่ายที่ไปชอบ (เขา
ยอมได้เสวย)ผลเป็นความสุขในฝ่ายที่ไป
ผิด (เขายอมได้เสวย)ผล เป็นความ
ทุกข์, นี้จัดเป็นวิภตฺติหาระ.

ในข้อนั้น ปริวตฺตนหาระ เป็นไฉน?

คือ

คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
หัวหน้า ความว่า บุคคลมีใจอันโทษ
ประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่
ก็ตาม ทุกข์ยอมติดตามเขาไป. พระผู้มี
พระภาคตรัสพระสูตรทั้งสองเหล่านี้
ไว้แล้ว, ก็ข้อนี้เป็นปฏิปกฺขธรรม.

(ในข้อนั้น) เววจนหาระ(เป็นไฉน) ?

คือ

คำว่า มนะ จิตตะ วิญฺญาณะ
มณินฺทริยะ มโนวิญฺญาณธาตฺ (นี้จัดเป็น
เววจนหาระ).

(ตตถ กตมา) ปณฺณตฺติ ?

(ในข้อนั้น) บัญญัติติหาระ
(เป็นไหน) ?

คือ

มโนปุพฺพคมา ธมฺมาติ อัย
มโน กิณฺจึ ปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ.

คำว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็น
หัวหน้า ได้แก่ ใจ นี้จัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นกิจบัญญัติ (ให้รู้เหตุอย่างใด
อย่างหนึ่ง).

ธมฺมาติ กุสลกมฺมปถปณฺณตฺติยา
ปณฺณตฺตํ. มโนเสฏฺฐาติ วิสิฏฺฐ-
ปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ. มโนมยาติ
สหปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ. จิตฺตฺนฺติ
เนกขมฺมปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ.

คำว่า ธรรมทั้งหลาย จัดเป็น
บัญญัติ โดยเป็นกุสลกัมมปถบัญญัติ.
คำว่า มีใจประเสริฐที่สุด จัดเป็น
บัญญัติ โดยเป็นวิสิฏฐบัญญัติ. คำว่า
สำเร็จแล้วแต่ใจ จัดเป็นบัญญัติ โดย
เป็นสหบัญญัติ. คำว่า จิตตะ จัดเป็น
บัญญัติ โดยเป็นเนกขัมมบัญญัติ.

มนฺสา เจ ปสนฺนเนนาติ
สทฺธินฺทฺริยปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ. มนฺสา
เจ ปสนฺนเนนาติ อนาวิลสงฺกปฺ-
ทฺติยชฺฌานปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ.
มนฺสา เจ ปสนฺนเนนาติ อสฺสทฺธานํ
ปฺริปกฺขปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ.

คำว่า ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว
จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นสัทธินทฺริย-
บัญญัติ. คำว่า ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใส
แล้ว จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอนาวิล-
สังกปฺทฺติยชฺฌานบัญญัติ (บัญญัติ
เรื่องทฺติยชฺฌานซึ่งเกี่ยวกับความดำริที่ไม่
ชุ่มมัว). คำว่า ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว
จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอัสสทฺธานปฺริ-
ปักขบัญญัติ (บัญญัติที่เป็นปฺริปักษต่อ
ความไม่ศรัทธา).

ภาสติ วาติ สมมาวาจา-
ปญฺเจตติยา ปญฺเจตตํ.

กโรติ วาติ สมมากมฺมุต-
ปญฺเจตติยา ปญฺเจตตํ. ตโต นํ
สุขมนฺเวตฺติ ฌานสมาธานํ อินฺทริเยสุ
มนินฺทริยํ, ปฏิจฺจสมุปฺปาเท วิญฺญาณํ.

มโนปฺพุทฺทงฺคมา ธมฺมาติ เมตฺตา
จ มุทิตา^๑ จ ฌานเนสุ ทุตฺติยํ ฌานํ
ตติยญฺจ. ขนฺธเนสุ สงฺขารกฺขนฺธ-
ปริยาปนฺโน. ธาตุสุ ธมฺมธาทู, อายตเนสุ
ธมฺมายตนํ.

ยํ กุสลํ อินฺทริเยสุ สุขินฺทริยญฺจ
โสมนสุสสินฺทริยญฺจ ปทฺฐจฺานํ. อิมสํ
ธมฺมานํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ฌสฺส-
ปจฺจยา สุขเวทนีโย ฌสฺโส สุขเวทนา
มโนปฺวิจारेสุ^๒ โสมนสุสฺวิจारे จตฺตีสฺเสสุ
สฺตฺตฺปเทสุ^๓ จ โสมนสุสเนกขมฺมสุสฺสิตา.
อิตฺติ อยํ โอตฺรโณ หาโร.

คำว่า กล่าวอยู่ก็ตาม จัดเป็น
บัญญัติโดยเป็นสัมมาวาจาบัญญัติ.

คำว่า ทำอยู่ก็ตาม จัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นสัมมากัมมันตบัญญัติ. คำว่า
แต่นั้น ความสุขย่อมนติดตามผู้นั้นไป
ได้แก่ ความตั้งมั่นแห่งฌาน ในอินทรีย์
ทั้งหลาย จัดเป็นมนินทรีย์, ในปฏิจ-
จสมุปปาท จัดเป็นวิญญาณ.

คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
หัวหน้า ได้แก่ เมตตาและมุทิตา ในฌาน
ทั้งหลาย จัดเป็นทุตฺติยฌานและตติยฌาน.
ในขันธ์ทั้งหลาย จัดว่านับเนื่องด้วย
สังขารขันธ์. ในธาตุทั้งหลาย จัดเป็น
ธมฺมธาทู. ในอายตนะทั้งหลาย จัดเป็น
ธมฺมายตนะ.

ผัสสะที่มีสุขเป็นผล เพราะการ
กระทบกันแห่งปฏิจจสมุปปันนธรรม ที่มี
กุศลซึ่งเป็นสุขินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์
ในอินทรีย์ทั้งหลายเป็นปทฺฐฐาน จัดเป็น
สุขเวทนา. โสมนัสสฺวิจารมโนปฺวิจาร
(ความนึกห่วงของใจ) จัดเป็นโสมนัส
อิงอาศัยเนกขมฺมะ ๖ ในทางดำเนิน

^๑ ไป. มุทิตา.

^๒ ไป. มโนสฺวิจारेสุ.

^๓ ไป. ปจฺมปเทสุ. ม.อ. ๑๔/๖๓๐/๔๐๖.

ของสัตว์ ๓๖. นี้จัดเป็นโอตรนหาระ
ด้วยประการฉะนี้.

ตตถ กตโม ไสธโน หาริ ?

ในข้อนั้น ไสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ยํ อตถํ อารพฺภ อิทํ สุตตํ
ภาสิตํ โส อตฺถเณ นิยุตฺโต. เอตมตถํ
อารพฺภ สุตตํ, อयํ ไสธโน หาริ.

ท่านประกอบเนื้อความที่เป็นเหตุ
ให้ปรารภ ตรัสพระสูตรนี้ไว้แล้ว.
พระสูตรที่ปรารภเนื้อความนี้, นี้จัดเป็น
ไสธนหาระ.

๘๕. ตตถ กตโม อธิจฺจโน
หาริ ?

๘๕. ในข้อนั้น อธิจฺจนหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

มโนปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมาติ เวจฺจน-
ปญฺญตฺติ, น เอกตฺตปญฺญตฺติ.
ธมฺมาติ เอกโต น เวจฺจนปญฺญตฺติ.
มนสา เจ ปสฺนุเนนาติ โส ปสาโท
ทฺวิโร อชฺฌตฺตญฺจ พฺยาปาท-
วิกฺขมฺภนโต, พหิทฺธา^๑ จ โอกปฺปนโต.

คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
หัวหน้า จัดเป็นเวจจนบัญญัติ, แต่ไม่เป็น
เอกตตบัญญัติ. คำว่า ธรรมทั้งหลาย
ไม่ได้จัดเป็นเวจจนบัญญัติโดยส่วนเดียว.
คำว่า ถ้าว่าผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว ความว่า
ความเลื่อมใสนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความ
เลื่อมใสเพราะข่มพยาบาทไว้ในภายใน ๑
ความเลื่อมใส เพราะปักใจเชื่อวัตถุ
ภายนอก (คือพระรัตนตรัย) ๑

^๑ ไป. อพฺยาปาทา วิกฺขมฺภนพหิทฺธา.

โส อชุตตปสาทโท ทวิโธ
สมุคฺฆาตปสาทโท จ วิภฺขมฺภนปสาทโท จ
พฺยาปาทปริยฺภูจฺจํ. วิฆาโต น
มฺูลปสาทโท ชาตมฺูลมฺปิ วา. ปสาทโท
สพฺยาปาทํ วิฆาเตน.

ความเลื่อมใส ในภายในนั้นมี ๒
อย่าง คือ ความเลื่อมใสเพราะถอน
พยาปาทปริยภูฐานได้ ๑ ความเลื่อมใส
เพราะข่มพยาปาทปริยภูฐานได้ ๑.
ความทำลาย ไม่ใช่ตัวความเลื่อมใส
จะว่าเป็นเหตุให้เกิดก็ไม่ใช่. ความ
เลื่อมใสจะเกิดได้ ก็เพราะการทำลาย
ความพยาบาท.

ตโต นํ สุขมเนวตีติ สุขํ
กายิกญฺจ เจตสิกญฺจ. อปฺปิยวิปฺปโยโคปิ
ปิยสมฺปิโยโคปิ เนกขมฺมสุขมฺปิ ปุณฺณชฺชน-
สุขมฺปิ ปีตีสมฺโพชฌมฺคฺคฺปิ เจตสิกํ สุขํ.

คำว่า แต่นั้น ความสุข ย่อมไป
ตามบุคคลนั้น ได้แก่ กายิกสุข และ
เจตสิกสุข. อธิบายความว่า ความ
พลัดพรากจากสิ่งไม่เป็นที่รักก็ดี ความ
ประกอบพร้อมกับสิ่งเป็นที่รักก็ดี สุขแต่
การออกบวชก็ดี สุขอย่างปุณฺณก็ดี
สุขเกิดแต่ปีติสัมโพชฌงค์ก็ดี จัดเป็น
เจตสิกสุข.

ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ,
ตมฺปิ กายิกํ สุขํ, โพชฌมฺคฺคา จ
เจตสิกํ สุขํ. ยมฺปิ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ
เวเทติ,^๑ ตมฺปิ ตญฺจ สุขปทฺฐจฺจํ,
ปณฺณตฺติยา ยถาวุตฺตํ ตํ อปฺรามภูจฺจํ
กุสลานํ ฐมฺมานํ.

สุขที่ผู้มีกายสงบระงับ ได้เสวยนั้น
จัดเป็นกายิกสุข, สุขจากโพชฌงค์
จัดเป็นเจตสิกสุข. สุขที่ผู้มีกายสงบระงับ
ได้เสวย, นั้นจัดเป็นปทัฏฐานแห่ง
ความสุข, สุขแห่งกุศลธรรมทั้งหลายตาม
ที่กล่าวไว้แล้วด้วยบัญญัติ จัดเป็นความ
สุขอันภาวะอะไร ๆ จับต้องไม่ได้.

^๑ ฉ. เวเทสิ.

อเนวดีติ อปฺปนา สนฺทิสฺสตี น
 ฌายี พฺยาปนฺนญฺตํ^๑ อเนวตี. ตทิตฺถํ
 สุตฺตํ ทวีหิ อากาเรหิ อธิฏฺฐาตพฺพํ.
 เหตุนา จ โย ปสนฺนมานโส,
 วิปาเกน จ โย สุขเวทนีโย.^๒

(ตตฺถ กตโม) ปริกฺขารโ ?

ภควา ปญฺจสเตน ภิกฺขุสํเขน
 นครี ปวิสตี ราชคหํ.

ตตฺถ มนุสฺสโส ปุคฺคโล ภควนฺตํ
 ปวิสตี, ตสฺส ปสาโท อฺปปนฺโน
 กุสลมฺุโล ปุพฺพโยคาวจโรปิ. โส
 อญฺเษสญฺจ อกฺขาตี, อิทํ วาจํ
 ภาสตี ลามา เตสํ, เยสํ นิเวสนํ
 ภควา ปวิสตี, อมฺหากมฺปิ ยทิ ภเวยฺย
 มยฺมฺปิ ภควโต สมฺปสาทํ ลจฺจมฺหาตี.
 เยน ภควา เตนญฺชลี ปณฺาเมตฺวา
 นโม ภควโต นโม ภควโตตี
 อพฺยาปาทมาโน เอกมนฺเต อญฺจาสี.

คำว่า ย่อมติดตามไป ได้แก่
 อปฺปนาสมาธิจักปรากฏ แต่อปฺปนาสมาธิ
 นี้ จะไม่ติดตามบุคคลผู้มีความพยายาม
 ไป. พระสูตรนี้ อันบัณฑิตพึงอธิฏฐานได้
 โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยเหตุ ได้แก่
 ผู้มีใจเลื่อมใสแล้ว ๑ โดยผล ได้แก่
 ผู้เสวยสุข ๑.

(ในข้อนั้น) ปริกฺขารหาระ
 (เป็นไหน) ?

คือ

พระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์
 ๕๐๐ รูป เสด็จเข้าไปยังนครราชคฤห์.

ในข้อนั้น มนุษย์บุคคล อังคาส
 พระผู้มีพระภาค. ความเลื่อมใสอันมีกุศล
 เป็นมูลทั้งประกอบด้วยความเพียรอัน
 เป็นส่วนเบื้องต้น เกิดขึ้นแล้วแก่เขา.
 เขาบอกแก่คนเหล่าอื่น กล่าวดังนี้ว่า
 เป็นลามกแท้ ของเหล่าชนผู้ที่พระผู้มี
 พระภาคเสด็จเข้าไปสู่เรือน, แม้พวกเรา
 ก็พึงได้บ้าง คือ พวกเราจักได้ความ
 เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาค. ซึ่งเป็น
 เหตุให้เขาประคองอัญชลีไปทางพระผู้มี

^๑ โป. วา ปตฺตภูโต.

^๒ โป. ทุกฺขเวทนีโย.

พระภาคประทับอยู่แล้วกล่าวว่าข้าพเจ้า
 ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ข้าพเจ้า
 ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ยืนอยู่อย่าง
 มีใจไม่พยายาบาท ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง.

ตทนนฺตเร ภควา อิมํ สุตตํ
 อภาสิตถ มโนปฺพพฺงคฺมา ฐมฺมา... ติ
 สพฺพํ สุตตํ. ตถา ยํ ปเรสํ ภาสติ,
 อิทํ วาจากมฺมํ. ยํ อญฺชลิ ปณฺนามเอติ,
 อิทํ กายกมฺมํ. โย มโนปฺสาโท, อิทํ
 มโนกมฺมํ.

ตตถ ยํ ปเรสํ ปกาเสสิ ภาสติ
 วณฺณํ. เยสํ ภควา นิเวสนํ คจฺจตฺติ
 สพฺพํ ตสฺส อโลโก กุสลมฺมูลํ. ยํ
 ภควติ เมตตจิตฺโต, ตสฺส อโทโส
 กุสลมฺมูลํ. ยํ อญฺชลิ ปณฺนามเอติ มานญฺจ
 นิคฺคณฺหาติ, ตตถสฺส อโมโห กุสลมฺมูลํ
 ปาตุภวติ. ยํ อูฬารปญฺญํ ปฏฺฐิภตฺติ,
 อิทมฺสฺส ทิฏฺฐิวิปฺลฺลาสฺสปฺพานํ. ยํ
 ตถาเยว สํวโร โหติ, อิทมฺสฺส สญฺญา-
 วิปฺลฺลาสฺสปฺพานํ. ยํ มนฺสฺส ปสาทํ,
 อิทมฺสฺส จิตฺตวิปฺลฺลาสฺสปฺพานนฺติ,
 อกุสลวิปฺลฺลาसानํ วิกฺขมฺภนฺปหานํ.^๑

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ตรัส
 พระสูตรนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็น
 หัวหน้า... ชื่อว่าสูตรทั้งปวง. ข้อที่เขา
 กล่าวต่อชนเหล่าอื่น, นี้จัดเป็นวจีกรรม.
 การที่เขาประคองอัญชลิ, นี้จัดเป็น
 กายกรรม. ความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้
 จัดเป็นมโนกรรม.

ในข้อนั้น การที่เขาประกาศ กล่าว
 สรรเสริญต่อชนเหล่าอื่นว่า พระผู้มี
 พระภาคเสด็จเข้าไปยังเรือนของพวกเขา
 ทั้งหมดนั้น ปราภฏเป็นอโลกกุศลมูล.
 การที่เขามีเมตตาจิต ในพระผู้มีพระภาค
 นั้น ปราภฏเป็นอโทสกุศลมูล. การที่เขา
 ประคองอัญชลิ และข่มมานะได้นั้น
 ปราภฏเป็นอโมหกุศลมูล. การที่เขาได้
 ปัญญาพิเศษ, นี้ คือการละทิฏฐิวิปลาส
 ของเขา, การที่เขามีความสำรวมเช่นนั้น,
 นี้ คือการละสัญญาวิปลาสของเขา,
 การที่เขามีความเลื่อมใสแห่งใจ, นี้

^๑ ไป. วิกขมฺภนํ ปหานํ.

ปัจจุโย ตีณิ กุสลมูลานิ. โย
อนาวิลจิตตสงกปโป, โส ตสฺส
มนสิกาโรติ วุจฺจติ. ยํ กิเลสฺเสหิ
วิกฺขมฺภนํ วิปลุลาสา จ อารมฺมณ-
ปัจจุยตาย ปัจจุโย กุสลมูลานิ จ
สนฺนิสฺสยตาย ปัจจุโย, โส จ
มนสิกาโร เหตุ, อิติ อิมินา เหตุนา
อิมินา จ ปัจจุเยน อิทํ จิตฺตํ
อุปฺปนฺนํ.^๑

ตตฺถ ยํ สสตุถารมฺมณํ จิตฺตํ
ปวตฺตํ อयํ พุทฺธานุสฺสติ. ยมฺปิ ภควโต
คุณฺเ มนสิกาโรติ, อยมสฺส ธมฺมานุสฺสติ.

ตตฺถ สติสมฺปชฺฌณํ เหตุ
อญฺญจ ปัจจุโย. วาจา ปญฺญา เหตุ
วิตกฺกวิจารา ปัจจุโย. กายสงฺขารธา
กมฺมสฺส อภิสงฺขารโ นาม เหตุ วา
อูปฺปัจจุโย สุขเวทนียสฺส กมฺมสฺส
อูปฺปัจจุโย เหตุกา กมฺมสฺส ปัจจุโย.

คือการละจิตวิปลาสของเขา, ดังนั้น
(จึงมี) การละอกุศลวิปลาสโดยการข่มไว้.

ปัจจัย (สำหรับการละทิ้งปวงนี้)
ก็คือกุศลมูล ๓ ประการ. การที่เขามิ
ความดำริแห่งจิตอันไม่ชุ่มมัว ท่าน
เรียกว่ามนสิการ. โดยการข่มกิเลส
ทั้งหลาย วิปลาสทั้งหลายจึงเป็นปัจจัย
โดยอรัम्मณปัจจัย และกุศลมูลก็เป็น
ปัจจัยโดยเป็นสนนิสยปัจจัย อนึ่ง
มนสิการนั้น ก็คือเหตุ. ดังนั้น ด้วยเหตุนี้
และด้วยปัจจัยนี้ จิตดวงนี้จึงเกิดขึ้น.

ในขั้นนั้น จิตที่เป็นไปโดยมี
พระศาสดาเป็นอารมณ์ นี้จัดเป็น
พุทธานุสสติ. การใส่ใจพระคุณของพระ
ผู้มีพระภาค, นี้จัดเป็นธัมมานุสสติ.

ในขั้นนั้น สติและสัมปชัญญะ เป็น
เหตุ และสติสัมปชัญญะนี้ ยังเป็นปัจจัย
ด้วย. วาจา ปัญญา จัดเป็นเหตุ, วิตก
วิจารา จัดเป็นปัจจัย. กายสังขารที่
ปรุ้งแต่งกรรม จัดเป็นเหตุ แต่ไม่จัดเป็น
ปัจจัย ที่ก่อสุขเวทนียกรรม จึงจัดเป็น
เหตุและเป็นปัจจัยของกรรม.

^๑ โป. อิติ วิปลุลาสา จ อารมฺมณา ปัจจุยตาย ปัจจุโย กุสลมูลานิ จ สนฺนิสฺสยตาย ปัจจุโย,
โส จ มนสิกาโร เหตุนา อิมินา ปัจจุเยน จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ.

๘๖. ตตฺถ กตโม สมารโปนินหาโร ?

มนสา เจ ปสนฺเนนาตี^๑ สโต-
เยเวตฺถ ปสนฺโน. อปี จ จิตฺตวาทานา
สตุตา วิมฺจุจฺนตฺตี เตน ตตฺถ จิตฺต-
ปฺพุพฺพคฺมา จิตฺเตน ปสนฺเนน เจตนาปี
ตตฺถ วิมุตฺตา ภวนฺติ ปฏฺฐิมา, อัย
เจตนาณํ ปสาโท. เยน ปสาเทน กาโย
จสฺส ปสฺสทุโร อสารถุโรติ เตน
ปสาเทน ปสนฺนา สญฺญา ภวติ จสฺส
อวิปริตา, โส (ปสาโท) ปญฺจวิโร
วิกฺขมฺภนา: กายปสฺสมฺภนาเยว ปสาโท
จิตฺตสฺสโต, จิตฺตํ ปน ปุพฺพํเยว ปสนฺนํ.
อัย สมารโปนินา. เอวํ ปญฺจนฺนมุปี
ปสาโท.^๒

๘๖. ในข้อนั้น สมารโปนินหา
เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า ถ้าบุคคลมีใจเลื่อมใสแล้ว
ความว่า ในที่นี้มีเพียงบุคคลผู้มีใจ
เลื่อมใสแล้วเท่านั้น. อนึ่ง เพราะความ
ผ่องใสแห่งจิต สัตว์ทั้งหลายจึงหลุดพ้น
เพราะเหตุนั้น ในข้อนั้น แม้เจตนาซึ่งมี
จิตเป็นหัวหน้า ด้วยทั้งจิตอันเลื่อมใส
แล้ว, ย่อมหลุดพ้นจากปฏิกะ นี้คือความ
เลื่อมใสแห่งเจตนาทั้งหลาย. สัญญา
อันผ่องใส ย่อมมีด้วยความเลื่อมใสว่า
กายของเขาสงบระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย
และนั่นก็คือความเลื่อมใสโดยที่สัญญา
ของเขาจะไม่วิปริต. ความเลื่อมใสนั้นมี ๕
อย่าง ดังการข่มไว้ การสงบระงับทางกาย
จัดเป็นความเลื่อมใสที่อิงอาศัยจิต อนึ่ง
จิตเป็นธรรมชาติผ่องใสก่อนทีเดียว. นี้
จัดเป็นสมารโปนินหา. ความเลื่อมใส
แม้แห่งธรรม ๕ อย่างนี้แล.

^๑ ไป. มนสาเยว ปสนฺเนน. ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.

^๒ ไป. เตน สตุตา จิตฺตปฺพุพฺพคฺมา จิตฺเตน ปสนฺเนน เจตนาปี ตตฺถ จิตฺตวาทานา ภวนฺตฺตี ปฏฺฐิมา
อัย เจตนาณํ ปสาเทน กาโย จสฺส ปสาโท, โส จ อารภติ ปสาเทน ปสนฺโน สญฺญานนฺติ
จสฺส อวิปริตา, โส ปญฺจวิโร วิกฺขมฺภนา, กายปสฺสมฺภนาเยวา ปสาโท จิตฺตสฺสโต จิตฺตํ ปน
ปุพฺพํเยว ปสนฺนํ. อัย สมารโปนินา. เอวํ ปญฺจนฺนมุปี ปสาโท. ดูเทียบ ม.ม. ๑๒/๔๗/๓๘.

ตโต นํ สุขมเนวตีติ กตมํ
ภควา นินทิสติ ?

น นี อตฺตสจฺจํ ตสฺส กมฺมสฺส
วิปาโก อเนวติ. ตสฺส อฺปาโย
อนุคจฺจติ ยทาปี ตปฺปจฺจยา^๑ อฺปชฺชเต
โสมนสฺสํ อวิปฺปฏิสาโรปี อเนวติ. อຍ
สมาโรปนो^๒ หาโร.

มหานามสกกสฺส สุตฺตํ.^๓ ตสฺมี
เจ สมเย อสฺสโต อสมฺปชาโน กาลํ
กเรยฺย กา เม ภวติ ? คติ โโก
อภิสมฺปฺราโย ?^๔ โย มา ภายิ มหานาม
ยํ ตํ จิตฺตํ ที่มฺรตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ
สีลปริภาวิตํ สุตฺตจาคปริภาวิตนฺติ
วิตถาเรน กาทพฺพํ.

ด้วยคำว่า แต่ นั้น ความสุข
ย่อมไปตามบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาค
ทรงแสดงไขอะไรไว้ ?

เพราะความสุข ไม่ใช่ความเป็นจริง
เฉพาะตน มีเพียงผลของกรรมนั้นเท่านั้น
ที่ติดตามไป. อุบายของกรรมนั้นก็ตามไป
ความโลมแน้อย่อมเกิดขึ้น เพราะวิบากนั้น
เป็นปัจจัย คือ แม้ความไม่เดือดร้อนย่อม
ติดตามไป. นี้จัดเป็นสมาโรปนหาระ.

บัณฑิต พึงกระทำมหานามสักก-
สูตรโดยพิสดารว่า (พระเจ้ามหานามะ
ทูลถามว่า) ก็ถ้าข้าพระองค์ผู้ไม่มีสติ
ไม่มีสัมปชัญญะ จะพึงทำกาละไป
ในสมัยนั้น คติของข้าพระองค์จะเป็น
อย่างไร ? ภาพเป็นที่ไปในเบื้องหน้า
ของข้าพระองค์จะเป็นอย่างไร ? พระผู้มี
พระภาคตรัสตอบว่า ดูกรรมมหานามะ
ขอพระองค์อย่างกลัวเลย ข้อที่จิตอัน
อบรมดีแล้วด้วยศรัทธา อบรมดีแล้วด้วย
ศีล อบรมดีแล้วด้วยสุตะ อบรมดีแล้ว
ด้วยจาคะ ... ลิ่นกาลนาน.

^๑ อ. ยทา สิตปฺปจฺจยา.

^๒ ไป. อ. อຍ สมาโรปนา.

^๓ ส.มหา. ๑๙/๑๕๐๘/๔๖๓.

^๔ ไป. อสฺสโต อภิสมฺมาหาโร.

จาเคน จ. ปณฺณาย จ. ก็
ทสฺเสติ ?

ยา สทฺธา สา เจตฺสึ ปสาโท.
ยา อนาวิลสงฺกปฺปิตา, สา สทฺธา.

ก็การณา ? อนาวิลลกฺขณา, อนา-
วิลลกฺขณา หิ สทฺธา.

อปเร อากุ คุณปริสฺสุทฺธินิฏฺฐา-
คมนลกฺขณา, ยญฺจ อปเร วา
วจนปฺปิกฺคหลกฺขณา สทฺธา.

อปโร ปริยาโย. อุตฺตานํ ยทิ
เอวํ โอกปฺเปติ นานํ กิณฺจิ ชานามิติ
เอสา อหํ ตตฺถ อนฺนฺนฺนฺตฺตา
อนฺนฺนฺนฺตฺตาติ.^๑ อยํ สทฺธาติ.

อปโร ปริยาโย. เอกสฺสภูจฺฉิยา
ทิฏฺฐิคฺคตฺตานํ อาทินวานุปฺสฺสนา อนิจฺจํ
ทุกฺขมนตฺตาติ. เตน จ ปฺติฏฺฐํ ภวติ
ยถา คมฺภีเร อุตฺปาเน อุตฺกํ จกฺขฺนา
ปฺสฺสตี น จ กาเยน อภิสมฺภฺนาติ.

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงอะไร
ด้วยจาเคะ และด้วยปณฺญา ?

ศรัทธา ได้แก่ ความเลื่อมใสแห่งใจ.
ความดำริที่ไม่ขุ่นมัว, นั้นจัดเป็นศรัทธา.

เพราะเหตุอะไร ? เพราะศรัทธา
มีอันไม่ขุ่นมัวเป็นลักษณะ, เป็นความจริง
ศรัทธานั้นมีอันไม่ขุ่นมัวเป็นลักษณะ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า
ศรัทธามีอันให้ถึงความบริสุทธิ์ แห่งคุณ
เป็นลักษณะ. ส่วนอีกพวกหนึ่งกล่าวว่า
ศรัทธามีอันรับเอาคำสอนเป็นลักษณะ.

ปริยายอื่นอีก. หากบุคคลปักใจ
ตนเองว่าเราไม่รู้อะไรเลย เราไม่ใช่ผู้รู้
เพราะไม่รู้ในข้อนั้น. นี้ก็จัดเป็นศรัทธา.

ปริยายอื่นอีก. การพิจารณาเห็น
โทษแห่งทิฏฺฐิ ๖๑ ประการว่า ไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ย่อมมีได้).
ก็เพราะเหตุนั้น ย่อมเป็นอันเขาเห็น
แจ้งแล้ว บุคคลเห็นน้ำในบ่อน้ำลึกได้

^๑ ไป. อนฺนฺนฺนฺตฺตา อนฺนฺนฺนฺตฺตา, อี. อนฺนฺนฺนฺตฺตา อนฺนฺนฺนฺตฺตา.

เอวมสฺส อริยานํ ฐมฺมานํ^๑ นิชฺฌมานก-
ขนฺตียา ทิฏฺฐิ ภวติ, น จ สจฺจิกตา.
อัยํ วุจฺจติ สทฺธา. สฺวา จ โลกิกกา.

อปโร ปริยาโย. ขมติ ปุณฺณชนสฺส
วิสตีวตฺตูกสฺสกายานภินิเวโส, สฺวา ปเนสฺวา
น นิยาโมกฺกนฺตีกปณฺณา. ยถาภูต-
ทิฏฺฐิยา ตฺว ขลฺล มุทฺทฺหิ ปณฺจหิ
อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนมคฺเคน ปหีนา ภวณฺติ
ทิฏฺฐเภกฺกฺสา จ กิเลสฺสา. อัยํ สทฺธา
โสตาปตฺตงฺคฺมฺขายํ ภูมียํ ปริปุณฺณาติ
วุจฺจติ.^๒

ตสฺมึเวยว ภูมียํ เสกฺขสึลฺล อริยานํ
ธารณฺติ^๓ วุจฺจติ.

ด้วยจักขุ แต่ถูกต้องด้วยกายไม่ได้ จันใด.
เขาย่อมมีทิฏฐิที่ควรแก่การเพ่งอริยธรรม
ทั้งหลาย, ก็แต่ว่าทิฏฐินั้น เขายังทำให้
แจ้งไม่ได้ จันนั้นเหมือนกัน. นี้ท่าน
ก็เรียกว่าศรัทธา. และศรัทธานั้น เป็น
ศรัทธาชั้นโลกิยะ.

ปริยายอื่นอีก. ความปักใจมั่น
ในสักกายทิฏฐิ ซึ่งมีวัตถุ ๒๐ ประการ
ย่อมควรแก่ปุณฺณ. ก็แต่ว่าทิฏฐินั้น
ไม่ใช่ปัญญาที่ยังลงสู่ความแน่นอน
ก็ได้ยินว่า เพราะการเห็นตามความ
เป็นจริง ทิฏฐิและกิเลสที่เหลือจากทิฏฐิ
ย่อมเป็นอันพระโสดาบัน ละได้แล้วด้วย
อินทรีย์ ๕ อย่างอ่อน. ศรัทธานี้บริบูรณ์
แล้ว ในภุมิที่เป็นปากทางแห่งองค์พระ
โสดาบัน ท่านกล่าวไว้ดังนี้แล.

เสกขศีลในภุมินั้นนั่นแหละ ท่าน
เรียกว่าธรรมเครื่องสนับสนุนพระอริยะ
ทั้งหลาย.

^๑ ไป. อริยา.

^๒ ไป. ปุณฺณชนสฺส วิสตี จาติ โภ สกฺกายาธีนา น นิเวโส. น เอตฺถิ เภกนฺติ นยสณฺญา
ยถาภูตํ ทิฏฺฐิยา ตฺว ขลฺล มุทฺทฺหิ ปณฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ทสฺสนมคฺเคน ปหีนา ภวณฺติ. ทิฏฺฐเภกฺกฺสา
จ กิเลสฺสา, อัยํ สทฺธา. โสตาปตฺตงฺคฺมฺขายํ ภูมียํ ปริปุณฺณา วุจฺจติ.

^๓ ไป. อริยา ธารณฺติ.

ตสมึเยว ฎมิยัม มุทุปลนุณา
 ปลนุณินุทริยนุติ วุจจติ. ตสมึเยว ฎมิยัม
 ขนุเธหิ อนตถิกตา, อยัม จาโค. ตสมึมา
 สทฐา จาคาธิฎฐานเนน นิททิสิตพพา.

ยา หิสฺส วิปริตทิฎจิกา อสฺสทฐา
 ตาย วเสน อุปธี สมตฺตา^๑ สฺมาทินฺนา.

ตตถ สทฺธินุทริยัม โย กามัม
 ปริวิสฺสนุติ อิติ สนุตปาปปฏินิสฺสคฺคา
 น จาคาธิฎฐานัน, ปลนุณินุทริเยน
 ปลนุณาธิฎฐานัน, สึเลน อุปสมมาธิฎฐานัน.

อิเม จตฺตาโร ธมฺมา สึลล์
 ปริภาวณุติ สทฺฐา สึลล์ จาโค จ
 ปลนุณาติ.

ตตถ สทฺฐาย โอิสมัม ตรวติ. ยัม
 สึลล์, อยัม อปฺปมาโท. โย จาโค, อิทัม
 ปลนุณาย กมฺมัม. ยา ปลนุณา,^๒ อิทัม
 ปลนุณินุทริยัม.

ปัญญาอย่างอ่อน ในฎีกานั้น
 นั้นแหละ ท่านเรียกว่าปัญญาอินทรีย์.
 ความเป็นผู้ไม่ต้องการด้วยขันธ์ทั้งหลาย
 ในฎีกานั้นนั้นแหละ, นี้จัดเป็นจาคะ.
 เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงแสดงไขศรัทธา
 โดยยกจาคะเป็นที่ตั้ง.

อุปธิ ย่อมเป็นอันเขาสมาทานครบ
 ถ้วน ด้วยอำนาจแห่งความไม่ศรัทธา
 เหตุเพราะมีความเห็นวิปริต ของเขานั้น.

ในข้อนั้น สัทธินทรีย์ไม่ใช่จาคา-
 ธิฎฐาน เพราะการสละบาปที่สงบโดยนัย
 เป็นต้นว่า ผู้ใดหมกมุ่นกาม ... เป็น
 ปัญญาธิฎฐาน เพราะเป็นปัญญาอินทรีย์,
 เป็นอุปสมมาธิฎฐาน เพราะเป็นศีล.

ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็น
 อันอบรมดีแล้ว เพราะอบรมศีล คือ
 ศรัทธา ๑ ศีล ๑ จาคะ ๑ ปัญญา ๑.

ในธรรม ๔ ประการนั้น บุคคล
 จะข้ามโอฆะได้เพราะศรัทธา, ศีล คือ
 ความไม่ประมาท. จาคะนี้เป็นหน้าที่
 ของปัญญา. ปัญญา ได้แก่ ปัญญาอินทรีย์.

^๑ ไป. ยติเกน ภิกฺขุโย มเนน สฺวา หิสฺส วิปริตฺตา ทิฎจิกา อสฺสทฺฐา, สฺวา นยฺนอุปธีสุ ปมตฺตา สฺมาทินฺนา.

^๒ ไป. อี. ยัม ปลนุณัม.

ตตถ ยํ สทฺธินุทฺธิยํ. ตํ ตีสุ
อเวจฺจปฺปสาเทสุ. ยํ สีลํ, ตํ
สทฺธินุทฺธิเยสุ. โย จาโค, โส จตุสุ
ฉาเนสุ. ยา ปญฺญา, सा सज्जेสุ,
สติ สพฺพตฺตคามินี.

ตสฺส เสกฺขสฺส ภาทิกกา
คฺติ,^๑ ภาทิกโก อภิสมฺปฺราโย. ตสฺส
สมฺมุจฺจสฺสติกสฺส กาลํ^๒ กโรนุตสฺส น
ตายนฺ สมฺมุจฺจสฺสตีตายนฺ^๓ ตานี वा
อินุทฺธิยานี ตํ वा กุสลมฺมูลํ กมฺมวิปากํ
ภาวตี.

อโย สุตฺตสฺส^๔ อตฺถนินฺทเทโส.

ตตถ สทฺธา สีลํ จาโค ปญฺญา
จตฺตารโ ธมฺมา.

ยา สทฺธา ยา จ ปญฺญา, อิทํ
มโนสฺจฺริตํ. ยํ สีลํ, อิทํ กายิกํ วาจสิกํ
สฺจฺริตํ. โย จาโค, อิทํ เจตสิกํ อโลโก
สฺจฺริตํ.

ในธรรมนั้น สัทธินุทธีย์ บัณฑิต
จำปรารถนา ในเพราะความเลื่อมใสที่ไม่
หวั่นไหว ๓ ประการ, คือจำปรารถนา
ในสัทธินุทธีย์. จาคะจำปรารถนาในฉาเน
๔, ปัญญาจำปรารถนาในสัจจะทั้งหลาย,
สวณสติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง.

พระเสกขะนั้น มีคติที่ยอดเยี่ยม,
มีอภิสัมปรายภาพที่ยอดเยี่ยม, สำหรับ
พระเสกขะผู้หลงลืมสติ ทำกาละลง
อินุทธีย์ทั้งหลายเหล่านั้น หรือกรรมที่เป็น
กุศลมูลยังไม่เป็นกรรมวิบาก เพราะท่าน
หลงลืมสตินั้น.

นี้จัดเป็นการแสดงไขเนื้อความ
แห่งพระสูตร.

ในข้อนั้น ธรรม ๔ ข้อ คือ
ศรัทธา ๑ ศีล ๑ จาคะ ๑ ปัญญา ๑
บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้.

ศรัทธา ปัญญา, นี้จัดเป็นมโน-
สฺจฺริต. ศีลเป็นกายสฺจฺริต และวาจิสฺจฺริต.
จาคะ คือ อโลภเจตสิก ก็จัดเป็น
สฺจฺริตด้วย.

^๑ ไป. ภาติ. เอวมฺปริปี.

^๒ ไป. สีลํ.

^๓ ไป. กายสมฺมุจฺจสฺสตีตายน.

^๔ ไป. ตสฺส ติกสฺส.

อิตติ จิตฺเต คหิตเต ปญฺจกฺขนฺธา
คหิตา ภวนฺติ. อิมเหิ ฐมฺเมเหิ สุจฺริตฺ,
อิทํ ทฺกฺขณฺจ อริยสจฺจํ ปทฺภูจฺฉานํ
มคฺคสฺส.

๘๗. ตตฺถ กตฺโม วิจโย หาโร?

ยา จ สทฺธา ยญฺจ สึลฺลํ, ตํ
กิสฺส กโรติ? ยา สทฺธา ตาย ภควนฺตํ
อนุสฺสวติ มตฺเตนปี หตฺตินา สมากตา,
อสฺส โภ กุกฺกุรา^๑ สพฺพํ สึเลน
นปฺปฏิปชฺชติ กาเยน วา วาจา ย วา
จฺฉานํ วิสารโท ภวตีติ. อวิปฺปฏิสารี
ปญฺญา ยสฺส ปญฺญตตฺตํ อฺปฺภูจฺเปติ.
ตสฺส อชฺณทสึลสฺส นปี อฺปฺปนฺน-
สมฺไมสฺส^๒ อกฺุสลจิตฺตํ อฺปฺปชฺชติ
มิจฺฉาทิฏฺฐิสหคตฺ วา, อยํ วิจโย หาโร.

ฐมฺมวาทีโน ภทฺทิการาติ ภวิสฺสติ
อตุถิ เอสา ยุตฺติ.

เมื่อระบุดังจิตแล้ว ก็ยอมเป็นอัน
ระบุดังขั้น ๕ ไว้ด้วย ด้วยประการฉะนี้.
สุจริตยอมเกิดมี เพราะธรรมเหล่านี้,
ทุกขอริยสัจ นี้เป็นปัทมฐานแห่งมรรค.

๘๗. ในข้อนั้น วิจัยหาระเป็นไหน?

คือ

บุคคลยอมทำศรัทธา และศีล
เพื่ออะไร? ศรัทธาเป็นเหตุให้แม้ข้างตัว
เฝ้ามันยังระลึกถึงพระผู้มีพระภาคได้, ศีล
เป็นเหตุให้ลูกสุนัขปฏิบัติไม่ผิด ทั้งทาง
กายทางวาจา กลายเป็นผู้แกล้งกล้าไป
ดังนี้. ปัญญาที่ไม่เป็นวิปปฏิสารของเขา
ยอมให้เกิดความมีปัญญาขึ้น ศีลยอม
เกิดแก่ผู้มีศีลไม่ทะลุนั้น หรืออกุศลจิตที่
ประกอบพร้อมด้วยมิจฉาทิฏฐิยอมไม่เกิด
แก่บุคคลผู้ลุ่มหลงนั้น, นี้จัดเป็นวิจัยหาระ.

ข้อยุติจักมี คือ มีอยู่ว่า ผู้เป็น
ธรรมวาทีทั้งหลาย ย่อมกระทำแต่สิ่งที่ดี.

^๑ ไป. โลกุตฺตรา.

^๒ ไป. อชฺณทสฺส สึลฺลํ ยํ ยํ น ปจฺฉิ ตสฺสํ โมหสฺส.

ตตถ กตโม ปทภูจाने हारे ?

ในข้อนั้น ปัทภูฐานหาระ เป็นไหน ?

คือ

ยมิทं जित्तं तिमरत्तं परिणवित्तं
सतुथा सीलेन जाकेन पणुणाय
समथिना पजमत्तमानसुस पतुภูजानं.

จิตที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน ด้วย
ศรัทธา ศิล จาคะ ปัญญา และสมาธิ
เป็นปัทภูฐานแห่งปฐมฌาน.

या सतुथा असुस अनाविलसङ्गपुपो,
त्तं तुत्थियत्तमानसुस पतुภูजानं.

ศรัทธา คือความดำริไม่หวั่นไหว
เป็นปัทภูฐานแห่งทุติยฌาน.

दीणि ज अवज्जपुपसाथा यं सीलं,
त्तं อरियกนุत्तं, त्तं सीलगुणनुत्तसुस पतुภูजानं.
या पणुणा, सा पणुणागुणनुत्तसुस
पतुภูजानं.

ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว ๓
ประการ และอริยกันตศีล นั้นเป็น
ปัทภูฐานแห่งศีลขันธ์, ปัญญาเป็น
ปัทภูฐานแห่งปัญญาขันธ์.

อิเมव ज णम्मा อิथญจ जित्तं
เอโกทิฏฐตสมทธิสุส ปทภูจानं, सतुथा
सतुथिनุत्थियसुस पतुภูजानं. जाको
समथिनุत्थियसुस पतुภูजानं. पणुणा
पणुณินุत्थियसुस पतुภูजानं.

ธรรมตามที่กล่าวมาแล้วนี้ด้วย
จิตนี้ด้วย เป็นปัทภูฐานแห่งสมาธิที่มี
ธรรมเอกผุดขึ้น, ศรัทธาเป็นปัทภูฐาน
แห่งสัทธินทรีย์, จาคะเป็นปัทภูฐานแห่ง
สมทธินทรีย์, ปัญญาเป็นปัทภูฐานแห่ง
ปัญญินทรีย์.

सतुथा ज पणुणा ज विपसुसनाय
पतुภูजानं. सीलญज जाको ज समत्तसुस
पतुภูजानं. सतुथा ज पणुणा ज
अविच्छाविराकाय^๑ पणुणाวิมุตตिया

ศรัทธาและปัญญา เป็นปัทภูฐาน
แห่งวิปัสสนา. ศิลและจาคะ เป็น
ปัทภูฐานแห่งสมถะ. ศรัทธาและปัญญา
เป็นปัทภูฐานแห่งปัญญาวิมุตติ เพราะ

^๑ ไป. อวิच्छา. วิราคาย.

ปทภูจัน. สีลนุจ จาโค จ ภาค-
 วิจารณ์ เจโตวิมุตติยา ปทภูจัน.

สำรอกอวิชา. คือและจาคะ เป็น
 ปัทภูฐานแห่งเจโตวิมุตติ เพราะสำรอก
 ภาคะ.

ตตถ กตโม ลกขณ หารอ ?

ในข้อนั้น ลักษณะหาระ เป็นไฉน ?

คือ

วิญญาณ วุตเต สทฐาติภาวิเต^๑
 สพุเพ ปญจกขนุธา วุตตา ภวนติ.
 สทฐาย ภนิตาย สพุพานิ สตุต
 ธนานิ ภนิตานิ โหนติ สทฐาธัน
 ๗เปฯ สีลกขนุธ วุตเต สมาริกขนุโ
 จ ปญญาภนุโ จ วุตตา ภวนติ.

เมื่อกล่าวถึงวิญญาณ ที่อบรมแล้ว
 ด้วยศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นอันกล่าวถึง
 ชั้น ๕ ไว้ทั้งหมด. เมื่อกล่าวถึงศรัทธา
 แล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงทรัพย์ทั้ง ๗
 ประการไว้ทั้งหมด ได้แก่ ทรัพย์คือศรัทธา
 ๑ ฯลฯ เมื่อกล่าวถึงสีลชั้นไว้แล้ว
 ย่อมเป็นอันกล่าวถึงสมาธิชั้น และ
 ปัญญาชั้นไว้ด้วย.

ยํ ตํ จิตตํ ทิมรตตํ ปริภาวิตํ
 ปจจิมเก กाले न दत्तुप्रिवृत्ति
 ภวิสสตีติ नेत् ज्ञानं विशुद्धि.

ข้อที่จิต อันบุคคลอบรมแล้ว
 ล้นกาลนาน จะไม่ไปตามชั้นนั้น ในกาล
 ภายหลัง นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้.

ตตถ สญญาปี ตทนุปรिवृตตินิ
 ภวติ. เยปี ตชชชาติกา ธมฺมา, เตปี
 ตทนุปรिवृตติโน ภวนติ. รูปสญญา
 รูปสญเจตนาผสฺสนมนสิกาโร^๒ เอว
 ฉนฺนํ อายตนาณํ วิญญาณกาเย. อयํ
 ลกขณ หารอ.

ในธรรมนั้น แม้สัญญาที่ย่อมไป
 ตามชั้นนั้น. แม้ธรรมที่เกิดพร้อมกับ
 ชั้นนั้นก็ย่อมไปตามชั้นนั้น. รูปสัญญา
 จัดเป็นการใส่ใจถึงรูปสญเจตนาผสสะ
 ในวิญญาณกายแห่งอายตนะ ๖ ด้วย
 ประการฉะนี้. นี้จัดเป็นลักษณะหาระ.

^๑ ไป. สทฐาสติภาวิเต.

^๒ ไป. รูปสญเจตนาผสฺสนมนสิกาโร.

ตตถ กตโม จตฺพยุโห หาโร ?

อิธ สุตฺเต ภควโต โภ
อธิปฺปาโย ? เย ภทฺทิกํ คตี อากงฺเขยฺย
ภทฺทิกญฺจ อภิสฺมฺปรายํ, เต สทฺธํ สีลํ
จาคํ ปญฺญญฺจ มนสิกริสฺสนฺติ, อัย
อธิปฺปาโย. เย จญฺเณปิ สตฺตา
ตถาคตฺสฺส สมฺมุขํ น ปฏิยฺชฺฉนฺเต,
อิมํ ธมฺมํ โสตา อวิปฺปฏิสฺสารโต กาลํ
กริสฺสนฺตีติ, อัย อธิปฺปาโย.

๘๘. ตตถ กตโม อาวฺภูโฆ
หาโร ?

อิทฺมฺปิ จตฺตาโร ธมฺมา. สทฺธา จ
ปญฺญา จ อสฺสทฺธิยญฺจ อวิชฺชญฺจ
หนนฺติ. สีลญฺจ จาโค จ ตณฺหา จ
โทสญฺจ หนนฺติ. ตสฺส เทว มุลานิ
ปหฺียนฺติ. ทุกฺขํ นินฺวตฺเตติ อปฺปหฺิน-
ญฺมียญฺจ ทฺวิมุลานิ ปญฺจกฺขนฺธา.

เทว อริยสจฺจานิ สมโถ จ
วิปฺสฺสนา จ. ทฺวินฺนํ มุลานํ ปหานํ.
อิมานิ เทว สจฺจานิ นโรโร จ มคฺโค
จ. อัย อาวฺภูโฆ หาโร.

ในข้อนั้น จตฺพยุหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรง
มีพระประสงค์อย่างไร? พระผู้มีพระภาค
ทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า ผู้หวังคติที่
ยอดเยี่ยม อภิสัมปรายภพที่ยอดเยี่ยม,
จักทำไว้ในใจซึ่งศรัทธา ศีล จาคะ และ
ปัญญา. พระผู้มีพระภาคทรงมีพระ
ประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ไม่ได้อยู่
พร้อมหน้าพระตถาคตจักได้ฟังธรรมข้อนี้
ไม่วิปปฏิสาร ทำกาละไป.

๘๘. ในข้อนั้น อาวฺภูหหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

ธรรม ๔ ข้อแม้นี้ ฟังทราบดังนี้.
ศรัทธาและปัญญา ย่อมกำจัดความไม่มี
ศรัทธาและวิชาได้. ศีลและจาคะ ย่อม
กำจัดตณฺหาและโทสะได้. มूलทั้งสองแห่ง
ธรรมนั้น ย่อมเป็นอันละได้. ก็ปัญญาขั้น
ที่มีมूल ๒ ในภูมิที่ยังละไม่ได้ ย่อมยังทุกข
ให้หวนกลับ.

อริยสจฺจธรรม ๒ คือ สมณะ ๑
วิปฺสฺสนา ๑. การละมूलแห่งธรรมทั้งสอง
ย่อมมีได้. สจฺจ ๒ ประการเหล่านี้ คือ
นโรโร ๑ มรรค ๑. นี้จัดเป็นอ่าวภูหหาระ.

ตตถ กตโม วิภตติ ?

ยํ ตํ จิตตํ สทฺธาปริภาวิตํ ๕เปฯ
สเจ ปุณฺณชนฺสฺส ตสฺสปี ภาทฺทิกา คติ
ภวิสฺสตีติ น เอกํเสน ตสฺส กมฺมํ
ทิกฺุเจเยว ธมฺเม วิปากนฺติ ปจฺเจสฺสตี,
อปรฺมฺหิ วา ปริยาเย ภวิสฺสตี.

ยํ วา อตีตํ วิปากาย ปจฺจุปฺภูจิตํ,
ตปฺปจฺจยานิ เจตานิ, เย ยถา
มหากมฺมวิภงฺเก^๑ เตนายํ วิภชฺช-
พฺยากรณียเ นิทฺเทโส ธมฺมจาริโน ยา
ภาทฺทิกา คตีติ.

ตตถ กตมา ปริวตฺตนา ?

อสุสฺสทฺธิยํ ทุสฺสีลฺยํ ยํ มจฺุเชรํ
ทฺุปฺปณฺณํ^๒ ยญฺจ ปฏฺิปกฺุเขน ปหีนา
ภวณฺติ. อยํ ปริวตฺตนา.

ในข้อนั้น วิภัตติหาระ เป็นไหน ?

คือ

จิตนั้นใด อบรมแล้วด้วยศรัทธา
๕ลฯ ถ้าคติที่ยอดเยี่ยมจักมีแก่ปุณฺณชนนั้น
ไซ้รู้ เพราะเหตุนั้น กรรมของเขาจะไม่
เลือกสรรโดยส่วนเดียวว่า จักมีวิบากใน
ทิกฺุฐธรรม หรือจักมีในปริยายอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมส่วนอดีตที่
ปรากฏโดยเป็นวิบากอันใด, กรรมเหล่านี้
ล้วนมีเพราะกรรมนั้นเป็นปัจจัย, ดังกรรม
ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในมหากัมม-
วิภังคสูตรว่า เพราะเหตุนี้ นิเทศนี้
จัดเป็นวิภังชพฺยากรณียนิเทศ (นิเทศที่จะ
ต้องจำแนกแล้วจึงแก้) ผู้ประพฤติธรรม
ทั้งหลายย่อมมีคติยอดเยี่ยม.

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระเป็นไหน ?

คือ

ความไม่มีศรัทธา ความทุสฺล
ความตระหนี่ และความไม่มีปัญญา
ย่อมเป็นอันละได้ เพราะธรรมที่เป็นข้าศึก
ต่อกัน. นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

^๑ ม.ญ. ๑๔/๕๙๘/๓๘๖.

^๒ ม. ทฺุปฺปณฺณณฺยํ, อ. ทฺุปฺปณฺณณฺยํ.

ตตถ กตมํ เวจจัน ?

ยํ ตํ จิตตํ ทิฆมตตํ ปริภาวิตํ
จิตตํ มโนวิญญานํ ฯเปฯ ยํ สทฐาพลํ
สทฐินุทริยํ, ยํ สีลํ, ตํ สุจริตํ, สยโม
นियโม ทโม ขนฺธตา อิมานิ ตสฺส
เวจจานานิ.

โย จาโค, โส ปฏินีสฺสคฺโค อโลโก
โอสคฺโค จาโค ยิฏฺจานํ.^๑

ยา ปญฺญา, สา ปญฺญตฺตา
ปญฺญปฺปภา ปญฺญินุทริยํ ปญฺญาพลํ.

ตตถ กตมา ปญฺญตฺติ ?

ยํ ตํ จิตตํ พิชฺชปญฺญตฺติยา^๒
ปญฺญตฺติ. ปริภาวนา วาสนา-
ปญฺญตฺติยา ปญฺญตฺตา.^๓

ในข้อนั้น เวจจนหาระเป็นไฉน ?

คือ

จิต จิตที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน
มโนวิญญาน ฯลฯ สทฐาพละ สทฐินุทริย
ศีล, นั้นจัดเป็นสุจริต. การสำรวม การ
แน่นอน การฝึก การเป็นกลุ่มก้อนเหล่านี้
จัดเป็นไวพจน์ของธรรม คือ จิต
เป็นต้นนั้น.

จาคะ ได้แก่ การสละคืน การ
ไม่โลภ การสละ การบริจาค การบูชา.

ปัญญา ได้แก่ ความเป็นผู้มีปัญญา
แสงสว่างคือปัญญา ปัญฺญินุทริย
ปัญญาพละ.

ในข้อนั้น ปัญญุตติหาระเป็นไฉน ?

คือ

จิตจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นพิช-
บัญญัติ. ปริภาวนาจัดเป็นบัญญัติ โดย
เป็นวาสนาบัญญัติ.

^๑ อ. ทิฏฺจานํ.

^๒ ไป. พิชฺช ปญฺญตฺติยา.

^๓ ไป. ปญฺญตฺติ.

สทุธา ปสาทปญฺญตฺติยา
ปญฺญตฺตา. สึลฺลํ สุจฺริตปญฺญตฺติยา
ปญฺญตฺตํ. จาโค ปุญฺญกิริยาปญฺญตฺติยา
ปญฺญตฺโต. ปญฺญา วิมฺภปญฺญตฺติยา
ปญฺญตฺตา.

อิมํ ตโย ธมฺมา สทุธา สึลฺลํ
จาโค ปญฺญวโต ปาริสฺสุทฺธิ คจฺจนฺติ.

ตตฺถ กตฺโม โอตฺรณํ ?

ยํ จิตฺตํ, ตํ ขนฺุเชฺสุ วิญฺญาณกฺ-
ขนฺุโร. ธาตุสุ มโนวิญฺญาณธาตฺ,
อายตเนสุ มนายตฺนํ.

เย จตฺตาโร ธมฺมา, เต ขนฺุเชฺสุ
สงฺฆารกฺขนฺุเร ปฺริยาปฺนฺนา ฯเปฯ ธาตุสุ
ฯเปฯ อายตเนสุ.

ตตฺถ กตฺโม โสธฺโน หาโร ?

อิทํ ภควโต ภาสิตํ มหานาเมน
สกุเกน ปุจฺฉิตฺเตน สพฺพํ ตํ นิยฺตุตฺตํ.

ศรัทฺธาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็น
ปสาทบัญญัติ. ศึลจัดเป็นบัญญัติ โดย
เป็นสุจริตบัญญัติ. จาคะจัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นปุญญกิริยาบัญญัติ. ปญญา
จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นวิมภบัญญัติ.

ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ
ศรัทธา ๑ ศึล ๑ จาคะ ๑ ย่อมถึงความ
บริสุทธิ์สำหรับผู้มีปัญญา.

ในข้อนั้น โอตฺรณหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ในขันธทั้งหลาย จิตนั้นจัดเป็น
วิญญาณขันธ, ในธาตุทั้งหลาย จัดเป็น
มโนวิญญาณธาตุ, ในอายตนะทั้งหลาย
จัดเป็นมนายตนะ.

ในขันธทั้งหลาย ธรรม ๔ เหล่านี้
นับเนื่องในสังขารขันธ ฯลฯ ในธาตุ
ทั้งหลาย ฯลฯ ในอายตนะทั้งหลาย.

ในข้อนั้น โสธฺนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัส
โดยมีเจ้ามหานามสากยะทูลถาม, ท่าน
ประกอบไว้แล้วทั้งหมด.

ตตถ กตโม อธิจฺจนาโน?

อิทํ จิตฺตํ เวมตฺตตตาย ปณฺณตฺตํ
อกุสฺสเลหิ จิตฺเตหิ อปริภาวิเตหิ
ปริภาวิตนฺตติ ยานิ ปฺน ปริภาวิตานิ
อณฺเณสมฺปิ ตตถ อฺปาทาย ปณฺณตฺตํ
สพฺเพปิเม จตฺตาริ ธมฺมา เอกตฺตตตาย
ปณฺณตฺตตา.

ภทฺทิกา คตฺติ กามโกคิโน
เตว รูปธตฺต อรูปธตฺต มนุสฺสชาติ
สพฺพา ภทฺทิกา ภติ ตเทว กถาย
ปณฺณตฺตํ, อยํ อธิจฺจนาโน.^๑

ตตถ กตโม ปริกฺขาริ?

จิตฺตสฺส อินฺทฺริยานิ ปจฺจโย
อาธิปเตยฺยปจฺจยตตาย มนสิการิ เหตุ-
ปจฺจยตตาย ปจฺจโย.

ในข้อนั้น อธิฐานนหาระเป็นไฉน?

คือ

จิตนี้ ที่บัญญัติโดยเป็นเวมัตต-
บัญญัติ อบรมแล้วด้วยอกุศลจิตที่ยังไม่
ได้อบรม เพราะเหตุนั้น จิตเหล่าใดอบรม
แล้วอีก เพราะเทียบเคียงจิตตบัญญัติ
ในจิตที่อบรมแล้วนั้น ธรรม ๔ ข้อ
เหล่านี้แม้ทั้งหมด จึงจัดเป็นเอกัตต-
บัญญัติ.

คำว่า คติที่ยอดเยี่ยม ได้แก่
สำหรับกามโกคิบุคคล รูปธตฺต หรือ
อรูปธตฺต ความเป็นมนุษย์ ทั้งหมดนี้
จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยม นั้นจัดเป็น
บัญญัติโดยถ้อยคำเท่านั้น, นี้จัดเป็น
อธิฐานนหาระ.

ในข้อนั้น ปริกขารหาระเป็นไฉน?

คือ

จิตมีอินทรีย์เป็นปัจจัย โดยเป็น
อาธิปไตยปัจจัย มีมนสิการเป็นปัจจัย
โดยเป็นเหตุปัจจัย.

^๑ ไป. ปณฺณตฺตติ.

สทฺธาย โลกิกา ปญฺญา เหตุ-
ปจฺจยตาย ปจฺจโย. โยนิโส จ มนสิกาโร
ปจฺจโย.

สีลสฺส ปฏฺฐูปเทสวาโส ปจฺจโย.
อตฺตสมฺมาปณฺธิธานญฺจ เหตุ.

จาคนสฺส อโลโก เหตุ. อวิปฺปฏิสํวโร
จ เหตุปจฺจโย.

ปญฺญา^๑ ปฺรโต จ โสมโส
อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโส มนสิกาโร
เหตุปจฺจโย จ.

ตตฺถ กตโม สมารูปโน ?

ยํ ตํ จิตฺตํ ที่สมฺรตฺตํ ปฺริ-
ภาวิตนฺติ เจตสิกํปิ. เอตฺถ สพฺเพ
ธมฺมา ปฺริภาวิตา ภาทฺทิกา เต คติ
ภวิสฺสติ, ภาทฺทิกา อฺปฺปตฺติโก อภิ-
สมฺปฺราโย.

อิตฺติ เย เกจิ มนุสฺสกา อฺปฺโภค-
ปฺริโภคา สพฺเพ ภาทฺทิกา คตฺเตว.
อโย สมารูปโน.

ศรัทฺธา มีโลกิยปญฺญาเป็นปัจจย.
และมีโยนิโสมนสิการเป็นปัจจย โดยเป็น
เหตุปัจจย.

ศีล มีปฏฺฐูปเทสเป็นปัจจย และมี
อตฺตสมฺมาปณฺธิเป็นเหตุ.

จาคะ มีอโลกะเป็นเหตุ และมี
อวิปฺปฏิสํวารเป็นเหตุปัจจย.

ปญฺญา มีปฺรโตโสมสะ และโยนิโส-
มนสิการในภายใน เป็นเหตุปัจจย.

ในข้อนั้น สมารูปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

จิตนั้นใด ที่อบรมแล้วสิ้นกาลนาน
ได้แก่เจตสิก. ในที่นี้ ธรรมทั้งหมดที่อบรม
แล้วเหล่านั้น จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยม.
การเกิดขึ้นที่ยอดเยี่ยม จัดเป็นอภิสม-
ปฺราโยภพ.

มนุษย์ผู้ต้องกินต้องใช้ ทั้งหมด
บรรดามี ก็จัดเป็นคติที่ยอดเยี่ยม
เช่นเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้. นี้จัดเป็น
สมารูปนหาระ.

^๑ ไป. ปญฺญา.

๘๙. อุทฺธ อโธ สพุพริ
วิปฺปมุตฺโตติ^๑ คาถา.^๒

ตตฺถ กิ อุทฺธ นาม ? ยํ อิตฺโต
อุทฺธ ภาวิสุสฺสติ อุนาคามิ, อิทํ อุทฺธ.
อโธ นาม ยมตฺติกฺกนฺตมตฺตีตํ, อิทํ อโธ
จ อุทฺธานนฺตฺติ วุตฺตํ.^๓

ตตฺถ อตีเตน สฺสสฺตทิกฺกุจฺจิ
ปฺพุพฺพนฺตาทกปฺปิگانํ (อนาคเตน)
อปรนฺตกปฺปิگانํ เกสณฺจิจฺจ อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ,
วุตฺตกปฺปิگانํ อีมา เจว ทิกฺกุจฺชโย
อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ จ สฺสสฺตทิกฺกุจฺจิ จ.^๔

ตตฺถายํ สฺสสฺตทิกฺกุจฺจิ อิมานิ
ปณฺณรส ปทานิ สกฺกาททิกฺกุจฺจิ สฺสสฺต

๘๙. บัณทิต พิงฺทราบวินิจฺฉย
คาถาว่า บุคคลผู้พ้นวิเศษแล้ว ในที่
ทั้งปวง ในเบื้องบน ในเบื้องต่ำ ...
ดังต่อไปนี้.

ในคานานั้น อะไรชื่อว่าในเบื้องบน?
สิ่งที่ยังไม่มีจักมีในเบื้องบนแต่นั้น, นี้
จัดเป็นเบื้องบน. อะไรชื่อว่าในเบื้องต่ำ?
สิ่งที่ล่วงพ้นผ่านไปแล้ว นี้จัดเป็น
ในเบื้องต่ำ ได้แก่ ที่ท่านเรียกว่ากาลนาน.

ในชื่อนั้น สัสสตทิกฺกุจฺจิ ย่อมมีแก่
สมณพราหมณ์ผู้กำหนดชั้นธุสฺสวณอดีต
โดยมุ่งถึงอดีตกาล อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ ย่อมมี
แก่สมณพราหมณ์บางพวกผู้กำหนดชั้นธุ
สฺสวณอนาคต โดยมุ่งถึงอนาคตกาล,
สำหรับสมณพราหมณ์ผู้กำหนดกล่าวไว้
แล้ว ย่อมมีทิกฺกุจฺจิ ๒ ประการ คือ
อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ ๑ สัสสตทิกฺกุจฺจิ ๑.

ในชื่อนั้น พิงฺทราบสัสสตทิกฺกุจฺจิ
ดังต่อไปนี้. สักกายทิกฺกุจฺจิ ๑๕ บท เข้าพวก

^๑ ไป. วิตราคโคติ.

^๒ พ.ศ. ๒๕/๑๔๗/๑๙๘.

^๓ ไป. อิทมโวจ อปทานตฺนฺตฺติ อุทฺธ.

^๔ ไป. อปรนฺตทิกฺกุจฺจิ เกสณฺจิจฺจ อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ ยํ วุตฺตกปฺปิگانํ อีมา เจว ทิกฺกุจฺชโย อุจฺเจททิกฺกุจฺจิ จ
สฺสสฺตทิกฺกุจฺจิ จ.

ภขนฺติ. รูปวณฺตี เม อตฺตา, อตฺตนิ
 เม รูปิ, รูปิ เม อตฺตาติ ยทฺจเจเต
 ปณฺณํ ปริทหนฺติ.

ยา อฺจฺเจททิกฺขิ สฺยา ปณฺจสฺตานิ
 อฺจฺเจทํ ภขนฺติ. เต ตํ ชีวํ ตํ
 สรีรณฺติ ปสฺสนฺติ, รูปิ เม อตฺตาติ
 ตถารูปา จตฺตพิธา สกฺกายทิกฺขิ
 อฺจฺเจเทน จ สสฺสเตน จ.

เอวํ ปณฺจสฺ ขนฺธสฺ วิสฺติ-
 วตฺตกาเย ทิกฺขิยา ปณฺณรส ปทานิ
 ปุพฺพนฺตํ ภขนฺติ สสฺสตทิกฺขิยา. ปณฺจ
 ปทานิ อปรนฺตํ ภขนฺติ อฺจฺเจททิกฺขิยา.
 ตตฺถ อยมหฺมสฺมีติ ปสฺสนฺตา รูปิ
 อตฺตโต สมนุสฺสติ, โส อฺจฺเจทวาที
 รูปวณฺตณฺจ อตฺตานํ, อตฺตนิ จ รูปิ,
 รูปสฺมี วา อตฺตาติ โส ปสฺสติ จาติ
 อิติ อฺจฺเจททิกฺขิ จ. อตฺตโต ปฏิสฺสรติ
 สสฺสตทิกฺขิ ปุพฺพนฺตโต จ ปฏิสฺสรติ.
 อยมหฺมสฺมีติ น สมนุสฺสติ. ตสฺส
 ทิกฺขาสวา ปหานํ คจฺจนฺติ.

กับสัสสตวาทะที่ท่านกล่าววางข้อกำหนด
 ไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อตฺตาของเรามีรูป
 รูปมีในอตฺตาของเรา รูปเป็นอตฺตา
 ของเรา.

อฺจฺเจททิกฺขิ ๕๐๐ บท เข้าพวกกับ
 อฺจฺเจทวาทะ ท่านเหล่านั้นย่อมพิจารณา
 เห็นโดยนัยเป็นต้นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระ
 ก็อันนั้น สกฺกายทิกฺขิแยกเป็น ๔ อย่าง
 โดยเป็นฝ่ายอฺจฺเจทวาทะ และฝ่ายสัสส-
 ตวาทะอย่างนั้น คือ พิจารณาเห็นโดยนัย
 เป็นต้นว่า รูปเป็นอตฺตาของเรา.

บรรดาขันธ์ ๕ ทั้งหลาย ๑๕
 บทแห่งทิกฺขิที่มีวัตถุ ๒๐ เข้าพวกกับ
 ปุพฺพันตวาทะแห่งสัสสตทิกฺขิ. ๕ บท
 เข้าพวกกับอปรันตวาทะแห่งอฺจฺเจททิกฺขิ.
 ในทิกฺขินั้น ผู้พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่
 ย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็น
 อตฺตา. นั้นจัดเป็นอฺจฺเจทวาทีบุคคล เขา
 ย่อมพิจารณาเห็นว่า อตฺตามีรูป รูปมีใน
 อตฺตา หรืออตฺตามีในรูป อฺจฺเจททิกฺขิ
 ย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้. สัสสตทิกฺขิ
 ย่อมสลัดออกจากตน ย่อมสลัดออกจาก
 ขันธ์ที่เป็นส่วนอดีต ทั้งยังไม่พิจารณา
 เห็นว่า เรามีอยู่. ทิกฺขุสวาทะทั้งหลาย
 ของเขา จึงถึงการละได้.

โย ตีสุ อทฺธาสุ ปุพฺพนฺเต จ
 ปรนฺเต จ เตน เตน นิตฺติฏฺฐาเนน
 อุตฺถิ อโร สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต
 อยหฺมสมฺมิตี^๑ น อนุปฺสฺสตีติ อิมินา
 ทฺวาเรน อิมินา ปโยเคน อิมินา
 อฺปาเยน อิทํ ทสฺสณฺณมฺิ จ โสตาปตฺติ-
 ผลญฺจ โส อริโย ปโยโค อนภาวํ
 คเตน สํสาเรน อปฺนพฺภวาทิ โย
 โกจิ อริโย ปโยโค ปฺนพฺภวาย
 มุทฺฐนิ วา ปญฺจินฺทริยานิ มชฺฌมานิ
 อธิมตฺตานิ วา สพฺพํ อปฺนพฺภวปฺ-
 ปหานาย สํวตฺตนฺติ.

อหนฺติ ทิฏฺฐโฆ โกาโมฆ ภาโวฆ
 อวิชฺไชฆ จ ออิโส.

ตตฺถ เทสฺนาหาเรน จตฺตาริ
 สจฺจานิ ปญฺจหิ อินฺทริเยหิ โสตาปตฺติ-
 ผลเนน จ เทว สจฺจานิ มคฺโค จ
 นิโรธิ จ. สกฺกกายสมฺมุทฺเยน เทว
 สจฺจานิ ทฺกฺขณฺญจ สมฺมุทฺโย จ, อัย
 เทสฺนาหาโร.

บรรดากาลทั้ง ๓ โดยกาลเบื้องต้น
 และโดยกาลเบื้องปลาย ตามการ
 แสดงเช่นนั้น ๆ ผู้ใด ย่อมไม่พิจารณา
 เห็นว่า เราเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วในที่ทั้งปวง
 ในเบื้องต้น ในเบื้องต่ำ ดังนั้น โดยทวาร
 นี้ โดยปโยคะนี้ โดยอุบายนี้ นี้จัดเป็น
 ทสฺสณฺณมฺิ และจัดเป็นโสตาปตฺติผล
 (สำหรับเขา) อริยปโยคะนั้น จัดว่า
 ไม่มีภพใหม่ เพราะสังขารได้ถึงความ
 ไม่มีแล้ว อริยปโยคะเพื่อภพใหม่อันใด
 อันหนึ่งก็ดี ปัญฺณินฺทริยฺ์ทั้งหลาย ทั้งอย่าง
 อ่อนอย่างกลางอย่างสูงก็ดี ทั้งหมดนั้น
 ย่อมเป็นไปเพื่อละภพใหม่ไม่ได้.

คำว่า เรา โดยเจาะจง ได้แก่
 ทิฏฺฐโฆ ๑ โกาโมฆะ ๑ ภาโวฆะ ๑
 อวิชฺไชฆะ ๑.

ในข้อนั้น โดยเทสฺนาหาระ ได้สัจจะ
 ๔ ข้อ โดยอินฺทริยฺ์ ๕ โดยโสตาปตฺติผล
 ได้สัจจะ ๒ ข้อ คือ มรรค ๑ นิโรธ ๑.
 โดยสํกกายสมฺมุทฺย ได้สัจจะ ๒ ข้อ คือ
 ทฺกฺข ๑ สมฺมุทฺย ๑, นี้จัดเป็นเทสฺนาหาระ.

^๑ ไป. วิตฺตราโค อหฺมสมฺมิติ.

ตตถ กตโม วิจโย ?

ในข้อนั้น วิจยหาระเป็นไฉน ?

คือ

อยมหสมมีติ อสมนุสฺสนุโต ตีณิ
ทสฺสนปฺปหาตพฺพานิ สํโยชนานิ ปชหติ.
อัย วิจโย.

บุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นว่าเรามีอยู่
ย่อมละสังโยชน์ ๓ อันที่สสนะพึงละได้.
นี้จัดเป็นวิจยหาระ.

ตตถ กตมา ยุตฺติ ?

ในข้อนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ตีวธา ปุคฺคลา โกจิ อุกฺขมฺภูตญฺญ^๑
โกจิ วิปฺลวจิตฺตญฺญ โกจิ เเนยฺโย.
อุกฺขมฺภูตญฺญ ติกฺขินฺทฺริโย จ ตโต
วิปฺลวจิตฺตญฺญ มุทินฺทฺริโย ตโต
มุทินฺทฺริเยหิ เเนยฺโย.

บุคคลมี ๓ จำพวก คือ บางคน
เป็นอุคฺขมฺภูตญฺญบุคคล ๑ บางคนเป็น
วิปฺลวจิตฺตญฺญบุคคล ๑ บางคนเป็น
เนยบุคคล ๑. อุคฺขมฺภูตญฺญบุคคลเป็น
ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า วิปฺลวจิตฺตญฺญบุคคล
เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่านั้น เนยบุคคล
เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่านั้น.

ตตถ อุกฺขมฺภูตญฺญ ติกฺขินฺทฺริย-
ตาย ทสฺสนญฺญิมาคมฺม โสตาปตฺติผล
ปาปุณาติ, เอกพีชโก ภวติ. อัย ปจฺจโม
โสตาปนฺโน.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น เพราะมี
อินทรีย์แก่กล้า อุคฺขมฺภูตญฺญบุคคลอาศัย
ทสฺสนญฺญิม ย่อมบรรลุโสตาปตฺติผลได้
เป็นเอกพีชบุคคล. นี้จัดเป็นพระโสตาบัน
ลำดับที่ ๑.

วิปฺลวจิตฺตญฺญ มุทฺติ อินฺทฺริเยหิ
ทสฺสนญฺญิมาคมฺม โสตาปตฺติผล

เพราะมีอินทรีย์อ่อน วิปฺลวจิตฺตญฺญ
บุคคลอาศัยทสฺสนญฺญิม ย่อมบรรลุ

^๑ อ.จตุกก. ๒๑/๑๑๓/๑๘๓.

ปาปุณาติ, โกลังโกโล ๑ โหติ. อัย
ทุตติโย โสตาปนุโน.

ตตถ เนยโย ทสฺสนภูมิมาคฺคม
โสตาปตฺติผลํ ปาปุณาติ, สตฺตกฺขตฺต-
ปรโม ๑ ภวติ. อัย ตติโย โสตาปนุโน.

อตุถิ เอสา ยุตฺติ. มฺหุ-
มชฺฌาธิมตฺเตหิ อินฺทฺริเยหิ มฺหุ-
มชฺฌาธิมตฺตํ ภูมิ สจฺฉิกเรยฺย สกฺกาเย-
ทิฏฺฐิปปหานเน^๑ วา ทิฏฺฐิคตานิ
ปชฺหติ. อัย ยุตฺติ.

ตตถ กตโม ปทฺฐจฺานเ หาโร ?

ตตถ สกฺกาเยทิฏฺฐิ สพฺพมิจฺฉา-
ทิฏฺฐิยา ปทฺฐจฺานํ. สกฺกาโย นามรูปสฺส
ปทฺฐจฺานํ. นามรูปํ สกฺกาเยทิฏฺฐิยา
ปทฺฐจฺานํ. ปณฺจ อินฺทฺริยานิ รูปีนิ
รูปฺราคะสฺส ปทฺฐจฺานํ. สพฺพายตฺนํ
อหฺงการสฺส ปทฺฐจฺานํ.

โสตาปตฺติผลํได้, เป็นโกลังโกโลบุคคล.
นี้จัดเป็นพระโสตาบันลำดับที่ ๒.

บรรดาบุคคลเหล่านั้น ในยบุคคล
อาศัยทสฺสนภูมิ ย่อมบรรลุโสตาปตฺติ
ผลได้, เป็นสัตตักขตฺตปรมบุคคล. นี้
จัดเป็นพระโสตาบันลำดับที่ ๓.

ข้อยุตินี้ มีอยู่ดังนี้. บุคคลพึง
กระทำให้แจ้งภูมิอย่างอ่อน อย่างกลาง
และอย่างสูงได้ ด้วยอินทรีย์อย่างอ่อน
อย่างกลางและอย่างสูง หรือย่อมละทิฏฺฐิ
ทั้งหลายได้ เพราะละสํกกายทิฏฺฐิได้,
นี้จัดเป็นยุติหาระ.

ในข้อนั้น ปทฺฐจฺานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

บรรดาทิฏฺฐิเหล่านั้น สํกกายทิฏฺฐิ
เป็นปทฺฐจฺาน แห่งมิจฺฉาทิฏฺฐิทั้งหมด.
สํกกายะ เป็นปทฺฐจฺานแห่งนามรูป.
นามรูป เป็นปทฺฐจฺานแห่งสํกกายทิฏฺฐิ.
อินทรีย์ ๕ ที่มีรูป เป็นปทฺฐจฺาน
แห่งรูปราคะ. สพฺพายตฺนะ เป็นปทฺฐจฺาน
แห่งอหฺงการ.

^๑ อ. สกฺกาเยทิฏฺฐิปปหานา.

ตตถ กตโม ลกขณเ ?

ทวิสุ ทิฏฐิสสุ ปหีนาสู ตตถ
เอกา ทิฏฐิ ทิฏฐิคตานิ ปหานัน
คจฺจนฺติ. อุทฺธ ๑ อโร ๑ วิตราโค
สพฺพพรชนิเยสุ วิตราโค โหติ. ตชฺชา
ปรภฺมมียํ, อิทํ ปจฺจยฺนฺติ ยถาภูตํ
ปสฺสตี. โส สพฺพปฏิจฺจสมุปฺปาทํ
อามสตี. อยํ ลกขณเ หาโร.

๙๐. ตตถ กตโม จตฺตพฺพุโ
หาโร ?

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โภ
อธิปฺปาโย ? เย สุตฺตา ये
นาภิมิสฺสนฺติ, เต ทิฏฐิปฺปหานาย
วายมิสฺสนฺติ. อยเมตฺถ ภควโต
อธิปฺปาโย. อยํ จตฺตพฺพุโหาโร.

ตตถ กตโม อาวฺกฺกฺหาโร ?

ยานิมานิ มฺหฺนึ ปญฺจินฺทฺรียานิ
ตานิ โอรมฺภาคิยานิ ปญฺจินฺทฺรียานิ

ในข้อนั้น ลักษณะหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อละทิฏฐิ ๒ อย่างได้แล้ว
ในข้อนั้น ก็จะเหลือทิฏฐิเพียงอย่างเดียว
ทิฏฐิทั้งหลายถึงการละไป เขาย่อมเป็นผู้ปราศจากราคะ ทั้งในเบื้องต้น ทั้งใน
เบื้องต่ำ เป็นผู้ปราศจากราคะในสิ่งชวน
กำหนดทั้งปวง. ย่อมเห็นได้ตามความ
เป็นจริงว่า ทิฏฐิที่เกิดจากราคะนั้น ยังมี
ในภพอื่น นี้จัดเป็นปัจจัย. เขาชื่อว่า
ได้จับต้องปฏิจจสมุปฺปาทธรรมทั้งปวง.
นี้จัดเป็นลักษณะหาระ.

๙๐. ในข้อนั้น จตฺตพฺพุโหหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค
ทรงมีพระประสงค์อย่างไร? ในพระสูตร
นี้พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์
อย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ผู้ไม่ยินดีจักพยายาม
เพื่อละทิฏฐิ. นี้จัดเป็นจตฺตพฺพุโหหาระ.

ในข้อนั้น อาวฺกฺกฺหาโร เป็นไฉน ?

คือ

ปัญฺจินฺทฺรียอย่างอ่อน ทั้งหมด
จัดเป็นปัญฺจินฺทฺรียเบื้องต่ำ. นับรวม

สพฺเพน สพฺพํ สมุหนนฺติ อภิชฺฌมา
 พยาปาโท จ ภาวนาภาเรน, เสกฺขาย
 วิมุตฺตียา พลํ สทฺธา, อุทฺธมฺภาคิยานิ
 ทิฏฺฐิจิวเสน พลํ สทฺธา, วีริยินฺทฺริยํ
 อารภิตตฺตา สตินฺทฺริยํ ปคฺคหิตตฺตา
 อจฺจนฺตํ นิฏฺฐํ คจฺจนฺติ.^๑

ตตฺถ ยานิ อินฺทฺริยานิ, อัย
 มคฺโค, สงฺกิเลสฺปฺพานํ, อัย นิโรธ.
 อายตี อนุปฺปาทมฺโม, อิทํ ทุกฺขํ. อัย
 อาวุฏฺโฐ หาโร.

ตตฺถ กตฺโม วิภตฺติ หาโร ?

อยมฺหมสฺมิตฺติ โย สมฺนุสฺสฺสติ,
 โส จ โข อธิมตฺเตน โลกิกกา ยํ
 ญฺมียํ น ตฺ อริเยน ปโยเคน โส
 สกฺกายทิฏฺฐิํ ปชฺหติ, ยํ วุจฺจติ ตชฺชาย
 ญฺมียา อธิมตฺตาย.

อภิชฌมา และพยาบาทเข้ากับอาการแห่ง
 ภาวนาทั้งหมดทั้งสิ้น, ศรัทธาเป็นกำลัง
 แห่งความหลุดพ้นสำหรับพระเสกขะ,
 ฝ่ายปัญญาจินทรีย์เบื้องสูง นับรวมอภิชฌมา
 และพยาบาทเข้ากับทิฏฐิทั้งหมดทั้งสิ้น
 ศรัทธาจัดเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้น
 สำหรับพระเสกขะ, เพราะปรารภ
 วีริยินทรีย์ เพราะประดับประคอง
 สตินทรีย์ ศรัทธาจึงถึงที่สุดได้.

ในข้อนั้น อินทรีย์ทั้งหลาย นี้
 จัดเป็นมรรค, การละสังกิเลส, นี้จัดเป็น
 นิโรธ. สภาวะมีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็น
 ธรรมดา, นี้จัดเป็นทุกข์. นี้จัดเป็น
 อวิภวฺหาระ.

ในข้อนั้น วิภตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ผู้พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่ ย่อมละ
 สักกายทิฏฐิได้ ในโลกียภูมิด้วยความ
 เพียรอันยิ่ง แต่เขาละสักกายทิฏฐิไม่ได้
 ด้วยความเพียรอันเป็นอริยะที่ท่านเรียก
 ว่าความเพียรอันยิ่งในภูมิที่เกิดขึ้นนั้น.

^๑ ไป. คจฺจนฺติ.

ตตถ ตชชชาย ภูมิย์ ปญจหิ
 อากาเรหิ อธิมตตติ ปฏิลภติ สีเลน
 วเตน พาทุสสุจฺเจน สมานินา
 เนกขมฺมสุเขน.

ตตถ อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี
 อธิมานํ คณฺหาติ. เอตสฺมีเยว วตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 สิลวา วตมตฺเตนาติ.

ตตถ โย อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี
 ตสฺส โย สมานิ, โส สามิส
 กาปฺริสเสวิต ปน โส กาปฺริสา
 วุจฺจนฺติ ปุณฺณชฺชา. อามิสํ ยญฺจ
 อริยมคฺคมาคฺคมฺม โลกิกา อนริย์ เตน
 สมานิ โหติ อนริโย กาปฺริสเสวิต.

โย ปน อริยาการณ ยถาภูตํ
 น ชานาติ น ปสฺสติ,^๑ โส อธิคมนํ
 ปชหติ โย อริเยน สมานินา
 อกาปฺริสเสวิตน นiramisen นียติ, ตตถ
 อกาปฺริสา วุจฺจนฺติ อริยบุคคลา.

ในภูมิที่เกิดขึ้นนั้น เขาย่อมได้
 ความเพียรอันยิ่งโดยอาการ ๕ อย่าง คือ
 โดยศีล ๑ โดยวัตร ๑ โดยความเป็น
 พหุสูต ๑ โดยสมาธิ ๑ โดยเนกขัมมสุข ๑.

ในขั้นนั้น ผู้สำคัญว่าได้บรรลุ ใน
 ธรรมที่ยังไม่บรรลุ ชื่อว่ายึดไว้ซึ่งความ
 ทะนงตน. ในเหตุเกิดแห่งเรื่องนี้ พระผู้
 มีพระภาคตรัสพระสูตรนี้ไว้ว่า ... ผู้มีศีล
 มีวัตร ...

ในขั้นนั้น สมาธิของผู้สำคัญว่า
 ได้บรรลุในธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ จัดเป็น
 สมาธิที่มีอามิสที่คนต่ำทรามเสพ, ก็คน
 ต่ำทรามนั้น ใ้เรียกปุณฺณ. โลกียสมาธิ
 ที่อาศัยอริยมรรคที่มีอามิสยังไม่เป็นอริยะ
 จัดเป็นอนริยสมาธิที่คนต่ำทรามเสพ.

ส่วนผู้ใด ย่อมไม่รู้ไม่เห็นตามความ
 เป็นจริงโดยอาการแห่งพระอริยะ, เขา
 ย่อมละการบรรลุไปเสีย ผู้ที่ถูกอริยสมาธิ
 ที่คนต่ำทรามเสพไม่ได้ ไม่มีอามิสนำไป
 จัดเป็นคนไม่ต่ำทราม, คนไม่ต่ำทราม
 ใ้เรียกพระอริยบุคคล.

^๑ จ. ปชานาติ ปสฺสติ, โป. น ปชานาติ ปสฺสติ.

โย เตหิ เสวิต สมาริ, โส
อกาปฺริสเสวิต. ตสฺมา เอกํ วิภชช-
พฺยากรณียํ อยมหสมฺมิติ อสมนุสฺสนุโต
ตถา ปาเตติ.

ตตฺถ กตมา ปริวัตตนา ?

อิมาย ทสฺสนญฺมียา กิเลสา
ปหาตพฺพา, เตหิ ปหฺยฺนฺติ^๑
อนิทฺติญฺจาปี ภควตา นิตฺติสิตพฺพา โย.

ตตฺถ กตมํ เววจนํ ?

ยา สกฺกายทฺถุจฺฉิ^๒ อตฺตทฺถุจฺฉิยา
อยมํ ญฺมิ. เย กิเลสา ปหาตพฺพา. เต
อปฺปหฺยฺนฺติ อนิทฺติญฺจาปี ภควตา
สสฺสตทฺถุจฺฉิ ๑ อฺจฺเจททฺถุจฺฉิ ๑, สฯ
ปฺริยนฺตทฺถุจฺฉิ ๑. ยา อปฺริยนฺตทฺถุจฺฉิ ๑,
สฯ สสฺสตทฺถุจฺฉิ ๑. ยา อฺจฺเจททฺถุจฺฉิ,
สฯ นตฺติกา ทฺถุจฺฉิ. ยา สสฺสตทฺถุจฺฉิ,
สฯ อภิรียทฺถุจฺฉิ. อิทํ เววจนํ.

สมาริที่คนไม่ตำทรามนั้นเสพ
จัดเป็นสมาธิ ที่คนตำทรามนั้นเสพไม่ได้.
เพราะเหตุนั้น จึงมีวิภชชพยากรณียะ
ข้อหนึ่งว่า ผู้ไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่
ชื่อว่ายอมยงกิเลสให้ตกไปได้อย่างนั้น.

ในข้อนั้น ปริวัตตนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

หาระที่พระผู้มีพระภาคพึงแสดงไข
ถึงกิเลสที่ละได้แล้ว ด้วยทสฺสนญฺมียะ
ไม่ได้แสดงไขไว้ นี้จัดเป็นปริวัตตนหาระ.

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สํกกายทฺถุจฺฉิ เป็นญฺมิแห่งอตฺตทฺถุจฺฉิ.
กิเลสที่พึงละได้ จัดเป็นกิเลสที่ยังละ
ไม่ได้. ดังนั้น สสฺสตทฺถุจฺฉิ และ อฺจฺเจททฺถุจฺฉิ
เป็นกิเลสที่พระผู้มีพระภาค ยังไม่ได้
แสดงไขไว้, ทฺถุจฺฉินั้นเป็นปฺริยนฺตทฺถุจฺฉิ,
อปฺริยนฺตทฺถุจฺฉิ ได้แก่ สสฺสตทฺถุจฺฉิ.
อฺจฺเจททฺถุจฺฉิ ได้แก่ นตฺติกาทฺถุจฺฉิ. สสฺสต-
ทฺถุจฺฉิ ได้แก่ อภิรียทฺถุจฺฉิ. นี้จัดเป็น
เววจนหาระ.

^๑ โย. น ปหฺยฺนฺติ.

^๒ โย. สกฺกายทฺถุจฺฉิยา.

ตตถ กตมา ปณฺณตฺติ ?

ในข้อนั้น ปณฺณตฺติหระ เป็นไฉน ?

คือ

ตณฺหา สํโยชนปณฺณตฺติยา
ปณฺณตฺตา. มคฺโค ปฏฺฐาภปณฺณตฺติยา
ปณฺณตฺโต. อินฺทฺริยา ปฏฺฐาภปณฺณตฺติยา
ปณฺณตฺตาติ.

ตณฺหาจัดเป็นบัญญัติ โดยเป็น
สํโยชนบัญญัติ. มรรคจัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นปฏฺฐาภบัญญัติ. อินฺทฺริยจัดเป็น
บัญญัติ โดยเป็นปฏฺฐาภบัญญัติ ด้วย
ประการฉะนี้.

ตตถ กตโม โอตฺรณ ?

ในข้อนั้น โอตฺรณหระ เป็นไฉน ?

คือ

สกฺกาโย ทุกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตพฺโพ.
สมฺทโย มคฺโค. อินฺทฺริยานิ ตานิ จ
นิทฺธิฏฺฐานิ ขนฺธธาตฺตฺตฺตฺเนสฺ.

สํกกายะจัดเป็นทุกฺขํ อันทสฺสนะ
พึงละได้. สมฺทัยและมรรคก็อย่างนั้น.
ก็อินฺทฺริยทั้งหลายเหล่านั้น ท่านแสดงไข
ไว้แล้วในชั้นนี้ ธาตุ และอายตนะ.

ตตถ กตโม โสธเน หาโร ?

ในข้อนั้น โสธนหระ เป็นไฉน ?

คือ

ยณฺหิ อารพฺภ ภาควตา อิทํ
สฺตฺตํ ภาสิตํ, โส อารพฺภ นิทฺธิฏฺฐโง.

หาระที่ท่านแสดงไขเนื้อความที่
พระผู้มีพระภาคทรงปรารภแล้ว ตรัส
พระสูตรนี้ไว้, จัดเป็นโสธนหระ.

ตตถ กตโม ปริกฺขาโร ?

ในข้อนั้น ปริกฺขาโร เป็นไฉน ?

คือ

นามรูปสฺส เหตุปจฺจโยปิ. วิญฺญาณํ
เหตุ พิชฺ. เตน อวิชฺฐา จ สงฺขารา

นามรูป ก็มีเหตุและปัจจัย.
วิญฺญาณ เป็นเหตุคือพิช. เพราะเหตุนั้น

๑ ปัจจัยโย. นิวตตโนโย ๑ อปเร
 ปริยาเย, ปุณพุกโว โย ๑ สภาโว
 อสฺส เหตุ ปรรภาโว ปัจจัยโย, อิติ
 สมฺมาทิฏฺฐิยา ปฺรโต ๑ โสโส โยนิโส
 ๑ มนสิกาโร ปัจจัยโย. ยํ ปญฺญํ
 อฺปฺปาเทติ เอสา เหตุ. สมฺมาทิฏฺฐิยา
 สมฺมาสงฺกปฺโป ภวติ, ยา สมฺมาทิฏฺฐิ,^๑
 อยํ ปริกฺขาโร.

ตตฺถ กตฺโม สฺมาโรปนโน ?

อยมหฺมสมฺมิตฺติ อสมนฺุปลฺลสฺสี ทฺกฺขโต
 โรคฺโต ฯเปฯ ปณฺุณรฺส ปทานิ. สฺीलานิ
 ภควา กิมนฺุติยานิ กิมานิสงฺสานิ. สฺीलานิ
 อานนฺุท อวิปฺปฏิสฺสารตฺถานิ ยาว
 วิมฺุตติ. ตตฺถ ทฺวิโร อตฺถอ : ปฺริสฺตฺถอ
 ๑ วจฺนตฺถอ ๑.^๒

อวิชา และสังฆารก็เป็นปัจจัยด้วย.
 ส่วนนัยกลับกัน ในปริยายอื่น, พึงมี
 ภาพใหม่ซึ่งได้แก่ มีภาวะของตนเป็นเหตุ
 และมีภาวะของผู้อื่นเป็นปัจจัย, เสี่ยง
 สะท้อนจากผู้อื่น และโยนิโสมนสิการ
 จัดเป็นปัจจัย แห่งสัมมาทิฏฐิ ด้วย
 ประการฉะนี้, สิ่งที่ยังปัญญาให้เกิดนี้
 จัดเป็นเหตุ. สัมมาสังกัปปะยอมมีได้
 เพราะสัมมาทิฏฐิ, สัมมาทิฏฐินี้จัดเป็น
 ปริกขารหาระ.

ในข้อนั้น สมาโรปนหาระ เป็น
 ไฉน ?

คือ

บุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นว่า เรามีอยู่
 ... จากทุกข์ จากโรค ฯลฯ ๑๕ บท. ท่าน
 พระอานนทฺ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า
 ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ศีลมีอะไรเป็นผล
 มีอะไรเป็นอานิสงส์. พระผู้มีพระภาคตรัส
 ตอบว่า ดูกรอานนทฺ์ ศีลมีอวิปปฏิสสาร
 เป็นผลไปจนถึงศีลมีวิมุตติเป็นอานิสงส์.

^๑ โป. นิวตตโนโย น อปโร ปริยาโย สพุพุกโว, เย ๑ สพุพุกวสฺส เหตุ ปรรณทปัจจัยโย อิติ
 สมฺมาทิฏฺฐิ ปฺรโต ๑ โสโส โยนิโส ๑ มนสิกาโร ปัจจัยโย. ยา ปญฺญา อฺปฺปาเทติ,
 เอสา เหตุ สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสงฺกปฺโป ภวติ, ยา สมฺมาสมาธิ,

^๒ ม.ญ. ๑๔/๒/๑.

ในข้อนั้น มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อรรถแห่ง
บุรุษ ๑ อรรถแห่งวจนะ ๑.

๙๑. ตตฺถ กตฺโม ปุริสฺสฺสโต ?

๙๑. ในข้อนั้น อรรถแห่งบุรุษ
เป็นไฉน ?

คือ

ยายํ น ปจฺจนาตฺตาปิตา อัย
อวิปฺปฏิสฺสโร, อัยํ ปุริสฺสฺสโต. ยถา
โกจิ พุรุหฺยติ อิมตฺตมาเสวติ โส
ภณฺเอยฺย กิณฺุจิ มเมตฺถ อธิํ
ตสฺสฺสฺสตา ย อิทํ กิริยํ อารภามิตี. อัย
ปุริสฺสฺสโต.

อวิปปฏิสสาร ซึ่งได้แก่ความไม่
เดือดร้อนในภายหลัง, นี้จัดเป็นอรรถแห่ง
บุรุษ. เหมือนบางคนกล่าว คือ เสพความ
นั้นกล่าวยืนยันว่า ในข้อนี้ เรามีความเป็น
ใหญ่อะไรบางอย่างอยู่ เราจะเริ่มทำข้อนี้
เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นใหญ่นั้น. นี้
จัดเป็นอรรถแห่งบุรุษ.

ตตฺถ กตฺโม วจฺนตฺโต ?

ในข้อนั้น อรรถแห่งวจนะ เป็นไฉน?

คือ

สีลานิ กายิกํ วา วาจสิกํ วา
สุจฺริตํ อวิปฺปฏิสฺสโรติ. ตตฺถ สีลสฺส
วตสฺส จ ภาโสเยว. อนนฺตฺวา
สุคตกมฺมตา สุจฺริตํ อัยํ อวิปฺปฏิสฺสโร.

ศีล ได้แก่ กายสุจริต วาสุจริต และ
อวิปปฏิสสาร. ในข้อนั้น มีการกล่าวถึงศีล
และวัตรดังนี้. ความไม่เป็นอย่างอื่น
ความเป็นผู้มีกิจการงานดำเนินไปได้ ความ
สุจริต นี้จัดเป็นอวิปปฏิสสาร.

เอวํ ยาว วิมุตฺตตีติ เอกเมกสฺสมี
ปเท เทว อตฺถา ปุริสฺสฺสโต จ วจฺนตฺโต
จ, ยถา อิมมฺหิ สุตฺเต เอวํ
สพฺเพสุ สุตฺเตสุ เทว เทว อตฺถา.

โดยนัยนี้ ทุก ๆ บท คือ (ตั้งแต่
อวิปปฏิสสาร) ไปจนถึงวิมุตติ บัณฑิตพึง
ประกอบอรรถทั้งสองคือ อรรถแห่งบุรุษ
และอรรถแห่งวจนะเข้าด้วย ในสูตรนี้

อัย^๑ หนี ปรมตฺโต อุตฺตมตฺโต จ.
 ยัม นิพฺพานสจฺฉิกัม นิสฺสาย ยัม สกัม
 สจฺฉิกาตพฺพัม ภวติ, โส วุจฺจติ กตฺตสฺส^๒
 กตฺโตติ. อัย ปุณฺ เววจันฺ สมฺปชานาติ.
 อิมินา นิยฺตตฺตตฺตมภิลพฺภานฺติ วจฺนตฺโต.

ตตฺถ ยัม อตฺถํ สาวโก อภิกงฺขติ.
 ตสฺส โย ปฏฺฐิลาโก, อัย ปุริสตฺโต. ยัม
 ยัม ภควา ธมฺมํ เทเสติ, ตสฺส ตสฺส
 ธมฺมสฺส ยา อตฺถวิญญตฺติ. อัย อตฺโต.

ตตฺถ สีลานํ อวิปฺปฏิสارโ
 อตฺโตปิ อานิสฺสโสปิ. เอโส^๓ จ อานิสฺสโ
 ยัม ทฺคฺคตฺตี น คจฺจติ. ยถา ตัม
 ภควตา เอสานิสฺสโ ธมฺเม สจฺฉินฺนเณ
 น ทฺคฺคตฺตี คจฺจติ ธมฺมจารี,^๔ อัย
 อตฺโต.

ฉันใด, บัณฑิตพึงประกอบอรรถทั้งสอง
 เข้าทุก ๆ สูตร ฉะนั้น. เป็นความจริง
 อรรถนี้เป็นปรมัตถอรรถ และเป็นอุตตม-
 อรรถ. ผู้ใดมีสิ่งทีควรทำให้แจ้งอันเป็น
 ของตนเอง เพราะอาศัยสิ่งทีควรทำให้
 แจ้งคือนิพพาน, ผู้นั้นท่านเรียกว่าได้ทำ
 อรรถทีต้องการเรียบร้อยแล้ว. ผู้นี้
 ย่อมเข้าใจคำไวพจน์ได้. การได้อรรถที
 ประกอบไว้ ย่อมมีได้ด้วยเหตุนี้ นี้จัดเป็น
 อรรถแห่งวจนะ.

ในข้อนั้น การทีพระสาวกได้อรรถ
 ทีต้องประสงค์ นี้จัดเป็นอรรถแห่งบุรุษ.
 การเข้าใจอรรถแห่งธรรมนั้น ๆ ทีพระผู้มี
 พระภาคทรงแสดงไว้. นี้จัดเป็นอรรถ.

ในข้อนั้น อวิปปฏิสาร์แห่งศีล
 จัดเป็นผลบ้าง เป็นอานิสงส์บ้าง. และ
 อานิสงส์นี้เป็นเหตุให้ไม่ต้องไปทุกติ ดังที
 พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ผู้ประพฤติ
 ธรรมย่อมไม่ไปทุกติ. นี้เป็นอานิสงส์ใน
 ธรรมทีประพฤติดีแล้ว, นี้จัดเป็นอรรถ.

^๑ อ. อยณฺหิตี ปาโช น ทิสฺสติ.

^๒ ม. สตฺตสฺส.

^๓ โป. ส. เหว.

^๔ พ.ท. ๒๗/๒๒๘๓/๔๗๓.

ยัม ปริโส ภาวนาฎุมิยัม สีลานิ
 อารพุกา สีเลน สัมยุตโต โหติ เอว
 ยาว วิมุตติ ตถา สีลกฺขนฺโธ. ตตถ
 โย จ อวิปฺปฏิสํวโร อนุสยวเสน
 นิทฺทิกฺโข, ตถจ สิลัม อยัม สีลกฺขนฺโธ.
 ปาโมชฺชปีติปัสสทฺธิติ จ สมารินฺทริเยน,
 อยัม สมาริกฺขนฺโธ. ยัม สมาริโต
 ยถาภูตัม ปชานาติ, อยัม ปญฺญากฺขนฺโธ.

อิเม ตโย ขนฺธา สิลัม สมาริ
 ปญฺญา จ ตถา สิลัม ปริปุเวติ ยัม
 วิริยินฺทริยัม เตน การณเณน โส สิลัม
 ปริปุเวติ, อนุปฺปนฺนสฺส จ อกฺุสฺลสฺส
 อนุปฺปาทาย วายมตี, อฺุปฺปนฺนสฺส จ
 ปหานาย, อนุปฺปนฺนสฺส จ กฺุสฺลสฺส
 อฺุปฺปาทาย, อฺุปฺปนฺนสฺส จ กฺุสฺลสฺส
 ภิกฺขุโยภาวาย อิติ วิริยินฺทริยัม นิทฺทิกฺโข.

ตตถ โย สมาริกฺขนฺโธ, อิทํ
 สมารินฺทริยัม. ปญฺญากฺขนฺโธ ปญฺญินฺทริยัม.

ตัม จตุสฺส สมฺมปฺปธานेषฺส ทฎฺฐพฺพํ.

ข้อที่บุรุษ ปรารภศีลในภาวนาฎุมิ
 แล้วเป็นผู้ประกอบด้วยศีล อย่างนี้ไป
 จนถึง ... เป็นผู้ประกอบด้วยวิมุตติ นี้
 จัดเป็นศีลชั้นนี้. ในข้อนั้น ศีลคือ
 อวิปปฏิสวารที่ท่านแสดงไขไว้ด้วยสามารถ
 อนุสัย, นี้จัดเป็นศีลชั้นนี้. (ข้อที่บุรุษ
 ประกอบด้วย) ปราโมทยปีติปัสสททธิและ
 สมารินทริย, นี้จัดเป็นสมาธิชั้นนี้. ข้อที่
 บุรุษผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความ
 เป็นจริง, นี้จัดเป็นปัญญาชั้นนี้.

ชั้นนี้ ๓ เหล่านี้ คือ ศีลชั้นนี้ ๑
 สมาธิชั้นนี้ ๑ ปัญญาชั้นนี้ ๑ ผู้จะยังศีล
 ให้บริบูรณ์ ชื่อว่าย่อมยังศีลให้บริบูรณ์ได้
 ด้วยการยังวิริยินทริยให้บริบูรณ์ ซึ่งวิริยิน-
 ทริย, ท่านแสดงไขไว้แล้วว่า บุคคลย่อม
 พยายามเพื่ออันไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลที่ยัง
 ไม่เกิดขึ้น, ย่อมพยายามเพื่ออันละอกุศล
 ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมพยายามเพื่ออันเกิดขึ้น
 แห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และย่อมพยายาม
 เพื่ออันเจริญยิ่งขึ้นไป แห่งกุศลที่เกิด
 ขึ้นแล้ว.

ในข้อนั้น สมาธิชั้นนี้ จัดเป็น
 สมารินทริย. ปัญญาชั้นนี้ จัดเป็น
 ปัญญินทริย.

ข้อนั้น พึงเห็นได้ในสัมมปฺปธาน ๔.

ตถา โย อรูปุปนุสนุส จ
 อกุสลสุส อรูปุปาทาย วายมตี, อิทํ
 ปจฺมํ สมมุปปธานํ. ยํ อรูปุปนุสนุส, อิทํ
 ทุตฺติยํ. จตฺตาริ สมมุปปธานานิ จตฺตสุ
 ฌาเนสุ ปสฺสสิตพฺพานิ. ตถา สึลกฺขณฺเณ
 เนกขมฺมธาคู จ อธิกา.^๑

ตโย จ วิตกฺกา : เนกขมฺม-
 วิตกฺโก อพฺยาปาทวิตกฺโก อวิหิงสา-
 วิตกฺโก จ. สาธาณญฺฐา. สวิจาร์ณ-
 ญฺฐา ยา ปิตฺติ ชเยตี ปิตฺติมนุสฺส
 ปาโมชฺเชน, สา ปิตฺติ. ยํ กายิกํ สุขํ
 อานิตฺตํ กายปสฺสสมฺภเนน, อิทํ สุขํ.^๒

โย ตตฺถ อวิกฺเขโป, อยํ สมมาธิ.
 อิทํ ปญฺจจฺจิกํ ปจฺมํ ฌานํ. กา^๓
 เจตสิกกา ปสฺสทฺธิ? สวิตกฺกํ สวิจาร์
 วิโรธนํ, โย กิเลสํ จ ปริทาโห, โส
 ปจฺเม ฌาเน นินฺรุทฺโธ.

ตถา ยา จ กิเลสปสฺสทฺธิ ยา
 จ วิตกฺกวิจาร์ณํ ปสฺสทฺธิ, อุกฺเขปิ

ข้อที่บุคคลพยายามเพื่ออันไม่เกิด
 ขึ้นแห่งอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น, นี้จัดเป็น
 สัมมัตถ์ข้อที่ ๑. ข้อที่บุคคลพยายาม
 เพื่ออันละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว, นี้จัดเป็น
 สัมมัตถ์ข้อที่ ๒. สัมมัตถ์ข้อที่ ๔
 พึงเห็นได้ในฌาน ๔. จริงอย่างนั้น
 เนกขัมมธาคูจัดว่ายิ่งกว่าสี่ชั้น.

กิตฺกมี ๓ อย่าง คือ เนกขัมมวิตก
 ๑ อพฺยาปาทวิตก ๑ อวิหิงสาวิตก ๑.
 วิตกนี้จัดเป็นสาธารณธรรม. ปิตฺติซึ่งเป็น
 ธรรมที่เป็นไปกับด้วยวิจาร์ ปิตฺติที่เกิด
 เพราะความปราโมทย์แห่งใจที่มีปิตฺติ, นั้น
 จัดเป็นปิตฺติ. กายิกสุขที่ได้มาเพราะความ
 สงบระงับทางกาย, นี้จัดเป็นสุข.

ความไม่ฟุ้งซ่านในสุขนั้น, นี้จัดเป็น
 สมมาธิ. ปฐมฌานนี้มีองค์ ๕. ความสงบ
 แห่งจิตเป็นอย่างไร? คือ ความโกรธที่
 มีวิตกมีวิจาร์ และกิเลสเครื่องเร้าร้อนนั้น
 ดับไปแล้วในปฐมฌาน.

ความสงบระงับกิเลส และความ
 สงบระงับวิตกวิจาร์ ย่อมเกิดมี เมื่อได้

^๑ อ. อาทิกา, โป. ส. อาทิกโก.

^๒ โป. ยา ปิยายมานุสฺส ปาโมชฺเชน อิทํ กายิกํ สุขํ อานิตฺตํ อนินฺยมีตี เปเมน, อิทํ ทุกขํ.

^๓ จ. ยา.

เอเต ฐมเม ปัสสทุทายิ. ตตถ
กายสฺส จิตฺตสฺส จ สุขํ สุขายนา,
อิทํ ปีตีสฺสึโน ปัสสทุทฺธิ.

โยปี เอโกทิกาวโ จิตฺตสฺส เตน
เอโกทิกาวเณ ยํ จิตฺตสฺส อชฺชตฺตํ
สมฺปสฺสาทนํ, อิทํ จตฺตํ ฌานนํคํ.
อิติ อชฺชตฺตญจ สมฺปสฺสาทโ เจตฺสโ
จ เอโกทิกาวโ ปีติ จ สุขญจ, อิทํ
ทฺติยํ ฌานนํ จตฺตจฺจิกํ.

โย ปัสสทุทฺทกาโย สุขํ เวเทติ,
เตน อธิมตฺเตน สุขเณ ผริตฺวา สุขํ
เจตฺสึกํ ยํ, โส ปีติวีตฺราโค เอวํ ตสฺส
พีติวีตฺราคตฺยา อุกฺเขขํ ปฏฺิลภติ. โส
พีตียา จ วิราคา อุกฺเขขํ ปฏฺิลภติ.
สุขญจ ปฏฺิสํเวเทติ สติ จ สมฺมา-
ปญฺญาโย ปฏฺิลภติ, สเจ สติ
เอกคฺคตา. อิทํ ปญฺจจฺจิกํ ตฺติยํ
ฌานนํ.

ยํ สฺสึโน จิตฺตํ สมฺมาธิยติ, อโย
เอกคฺคตา. สฺสา ปน ฌานนภาคิยาปี
ปจฺจเม ฌานเน อตฺถิ, ตตถ ปน
สฺสสุขเวทนตฺยา น สพฺเพ สพฺพํ

สงบระงับ ธรรมทั้งสองเหล่านี้. ในขั้นนั้น
ความสุขทางกายและทางจิต จัดเป็น
ความสุข, นี้จัดเป็นความสุขบระงับของผู้
มีปีติสุข.

ความที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้นก็ดี
ความผ่องใสแห่งจิตในภายใน, โดยความ
ที่จิตเป็นธรรมเอกผุดขึ้นก็ดี, นี้จัดเป็น
องค์ฌานที่ ๔. ความผ่องใสแห่งจิตใน
ภายใน ๑ ความที่จิตเป็นธรรมเอก
ผุดขึ้น ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ นี้จัดเป็นทฺติย-
ฌานที่มีองค์ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ผู้ใดมีกายสงบระงับ ย่อมได้เสวย
สุขซึ่งเป็นเจตสิกสุข เพราะแม้ไปด้วยสุข
มีประมาณยิ่ง, เขาผู้ยังมีปีติ ปราศจาก
ราคะ ย่อมกลับได้อุเบกขา เพราะเขายัง
มีปีติปราศจากราคะ, เป็นความจริง เขา
ย่อมกลับได้อุเบกขา เพราะมีปีติ และ
เพราะปราศจากราคะ และยังได้เสวย
ความสุขด้วย, อนึ่ง สติ (ของเขา) ย่อม
กลับได้สัมมาปัญญาหากมีสติ เอกคฺคตา.
นี้จัดเป็นตฺติยฌานมีองค์ ๕.

ข้อว่า จิตของผู้มีความสุข ย่อม
ตั้งมั่น นี้จัดเป็นเอกคฺคตา. ก็เอกคฺคตา
ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับฌานนั้น มีอยู่ใน
ปฐมฌานด้วย, แต่ในที่นั้น เพราะยังมี

ปาริปุรี คจฺฉติ ยถา จตฺตเถ ฌานเ.
ตถา อุเปกฺขา ปริสุทฺธสฺติ อทุกฺขม-
สุขเวทนา จิตฺเตกคฺคตา จ. อิทํ จตฺตถํ
ฌานํ.^๑

สุขเวทนา เอกคคตาจึงยังไม่ถึงความ
บริบูรณ์โดยประการทั้งปวง เหมือนใน
จตฺตถฌาน, อุเบกขา สติอันบริสุทธิ์
อทุกขมสุขเวทนา และจิตเตกคคตา
ก็อย่างนั้น. นี้จัดเป็นจตฺตถฌาน.

๙๒. ยถา สมาธิ ทสฺสยิตพฺพํ,
ตถา ปญฺณินฺทริยํ ตํ จตฺตสุ อริยสจฺเจสฺสุ
ปสฺสยิตพฺพํ. ยํ สสมาหิตเ ยถาภูตํ
ปชานาติ, สภา ปชานนา จตฺตพฺพิธา
อสุภโต ทุกฺขโต อนตฺตโต จ
ยทารมฺมณํ, ตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ.

๙๒. บัณฑิตพึงเห็นปัญฺณินทริยใน
อริยสจ ๔ ดังที่ท่านแสดงสมาธิไว้
(ใน) ข้อว่าผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตาม
ความเป็นจริงนั้น, การรู้มี ๔ อย่าง คือ
รู้โดยความเป็นอสุภะ ๑ รู้โดยความเป็น
ทุกข์ ๑ รู้โดยความเป็นอนัตตา ๑ รู้
โดยความเป็นอารมณ์ ๑, นั้นจัดเป็น
ทุกขอริยสจ.

ยํ ปชานนฺโต นิพฺพินฺทติ วิมฺพจฺฉติ
ตถา ยํ กามาสวสฺส ปหานํ
ภวาสวสฺส ทิฏฺฐาสวสฺส อวิชฺชาสวสฺส,
อโย นิโรธเ. อปฺปหีนฺณมฺมียํ อาสวสมฺมุโย.
อิมานิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ยถา
ปญฺณินฺทริยํ ปสฺสยิตพฺพํ. ยถายํ
สสมาหิตเ ยถาภูตํ ปชานาติ อโย
ทสฺสนมฺมมฺ.

การละกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐา-
สวะและอวิชชาสวะ ของผู้รู้แล้วเพื่อหน่าย
หลุดพ้นไป, นี้จัดเป็นนิโรธ. อาสวะ
ยังเกิดขึ้นได้ในภูมิที่ยังละไม่ได้. บัณฑิต
พึงเห็นอริยสจ ๔ เหล่านี้ เหมือนที่
เห็นปัญฺณินทริย, ข้อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น
ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็น
ทสฺสนมฺมม.

^๑ ไป. ยํ สุขิโน จิตฺตํ สสมาธิยติ, อโย เอกคคตาย ปราวิธานาภาคิยา, ปจฺจเม ฌานเ อตฺถิ
จิตฺเตกคคตา โน จกฺขุสฺส เวทนา สพฺพํ ปาริปุรี คจฺฉติ. ยถา จตฺตเถ ฌานเ, ตถา
ยา อุเปกฺขา ปสฺสสมฺภยํ สติสมฺปชฺฌณํ จิตฺเตกคคตา จ, อิทํ จตฺตถํ ฌานํ. ดูเทียบ
ข้อความนี้กับข้อ ๗๑ ช่วงท้ายๆ หน้า ๓๒๒ ของหนังสือเล่มนี้.

โสตาปัตติผลญจ ยถาภูตํ
 ปชานนุโต นิพพินุหตีติ, อิทํ ตทฎจัน.^๑

กามราคพยาปาทำ สกทาคามิ-
 ผลญจ ยํ นิพพินุหตี วิรุชติ, อัย
 ปจุมชฎานภาวนาฎมิ จ ราควิราคา
 เจโตวิมุตติ อนาคามิผลญจ, ยํ วิมุตติ
 วิมุจจติ, อัย อวิชชาวิราคา ปญญา-
 วิมุตติ อรหตตญจ.

อิม อวิปปฏิสธา จ วิริยนิ-
 ทุริยญจ จตตารโ สมุมปฏานา
 อวิปปฏิสธา ตญจ อุปริ ยาว
 สมาธิ, เอว เต จตตาริ ฆานานิ
 สสมาธิทุริยญจ ยํ สสมาธิโต ยถาภูตํ
 ปชานาติ.

อิม จตตารโ สติปฎจานา
 สีลปาริปุริมุปาทาย จากสสิเทน จ
 นิพเพธิกานญจ นิमितตานิ อนาวิล-
 มนา,^๒ อิทํ สตินทุริยํ จตตารโ
 สติปฎจานา.

ข้อว่า ผู้รู้ชัดโสตาปัตติผลตาม
 ความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย, นี้จัดเป็น
 ฐานแห่งทัสสนฎมีนั้น.

ข้อว่า ผู้รู้ชัดสกทาคามิผลที่ยังมี
 กามราคะและพยาบาท ย่อมเบื่อหน่าย
 คลายกำหนด, นี้จัดเป็นปฐมฌาน-
 ภาวนาฎมิ และเป็นอนาคามิผล
 ฝ่ายเจโตวิมุตติ เพราะสํารอกราคะ.
 การหลุดพ้น กิริยาว่าหลุดพ้น, นี้จัดเป็น
 อรหัตฝ่ายปัญญาวิมุตติ เพราะสํารอก
 อวิชชา.

อวิปปฏิสธาวิริยนิทุริย สัมมปฏาน
 ๔ ตลอดถึงสมาธิซึ่งเป็นธรรมที่สูงไปกว่า
 นั้น จัดเป็นอวิปปฏิสธา, ผู้มีจิตตั้งมั่น
 ย่อมรู้ชัดฌาน ๔ และสมาธิทุริยได้ตาม
 ความเป็นจริง ด้วยประการฉะนี้.

สติปฎฐาน ๔ เหล่านี้ ช่วยให้ใจ
 ไม่ขุ่นมัว ต่อนิมิตทั้งหลายที่แทงตลอด
 ได้แล้ว เพราะอันเกิดขึ้นบริบูรณ์แห่งศีล
 และเพราะประกอบด้วยจาคะ, สตินทุริย
 นี้จัดเป็นสติปฎฐาน ๔.

^๑ ฉ. ตนุกญจ.

^๒ อ. อวิลมนา.

ยี่ ปุณ อิมาย ฌมฺมเทศนาย
 ตีสฺส จาเนสฺส ทิฏฺฐโฆคฺคมนกิณฺหุริยํ กิเลส-
 ปหานเนน^๑ จ เสกฺขสึลล์, อิทํ สทฺธิณฺหุริยํ.
 จตฺตาริ จ โสตาปตฺตติยงฺคานิ ผลานิ.
 สมาริณฺหุริยานิ โสปนียาหาริณิ สพฺพ-
 สุตฺเตสฺส นิตฺทิสิตพฺพานิ.

ยี่ ฌานํ ปฏฺฐิภณํ วิริยคหิตฺตเยว
 ฌานํ ปฏฺฐิสฺสรโต, อยํ สุตฺมยิ ปญฺญา.
 โย สมาริ ปุพฺพปาปรนิมิตฺตาทาภาโส
 อโนมคฺคิตาย ยถากาโม, อยํ จินฺตตามยิ
 ปญฺญา, ยี่ ตถาสมาริโต^๒ ยถากุตฺต
 ปชานาติ, อยํ ภาวนามยิ ปญฺญา.
 อยํ สุตฺตนิทฺเทโส.

อิมํ สุตฺตํ นิตฺทเพธภาคิยํ
 พุชฺชฌการาริกิ^๓ พุชฺชฌิตพฺพํ. เยหิ
 องฺเคหิ สมนฺนาคตฺตํ ตํ พุชฺชฌิสฺสนฺตติ
 ตสฺส องฺคานิ พุชฺชฌิสฺสนฺตติ, เตน
 โฟชฺชฌงฺคาคา. ตถา อาทิตโต ยาว สึลล์
 วตฺติ เจตนา กรณียา.

เสกขศีลที่เกิดขึ้น เพราะละกิเลส
 ในอินทรีย์ที่เข้าถึงทิฏฐิในฐานะ ๓ ตาม
 ธรรมเทศานี้, นี้จัดเป็นสัทธินทรีย์ องค์
 แห่งโสดาบัน ๔ จัดเป็นผล. สมารินทรีย์
 ที่เป็นไปพร้อมกับโสดาบันนั้น บัณฑิต
 พึงแสดงไขไว้ในสูตรทั้งปวง.

การกลับได้ฌาน ของผู้ระลึกถึง
 ฌานที่ยึดไว้ได้ด้วยความเพียร, นี้
 จัดเป็นสุตมยปัญญา. สมาริที่สองสว่าง
 นิมิตทั้งก่อนและหลัง ชื่อว่าได้ตามที่ใคร
 เพราะไม่โน้มไปยังคติ, นี้จัดเป็นจินตา-
 มยปัญญา, ชื่อว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นอย่างนั้น
 ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง, นี้จัดเป็น
 ภาวนามยปัญญา. นี้จัดเป็นสุตตนิทเทศ.

นิตเพธภาคิยสูตรนี้ควรยิ่งแก่การรู้
 บัณฑิตพึงรู้. ธรรมที่ชื่อว่าโพชฌงค์
 เพราะเป็นเหตุให้รู้ธรรมที่ประกอบด้วย
 องค์เครื่องตรัสรู้ นั้น บัณฑิตพึงใส่ใจ
 ตั้งแต่ต้นไปจนถึงศีล วัตรและเจตนา.

^๑ ไป. อ. จตฺตาทกิเลสพหานเนน.

^๒ อ. ยถาสมาริโต.

^๓ ฉ. พุชฺชฌการาริกิ.

กิสฺส สีลานิ ปาฏิปุเรติ ?

อนุปฺปนฺนสฺส ๑ อกฺขลสฺส
อนุปฺปาทาย อฺปนฺนสฺส ๑ อกฺขลสฺส
ปหานาย อนุปฺปนฺนสฺส กุสลสฺส
อฺปาทาย อฺปนฺนสฺส ๑ กุสลสฺส
ภิกฺขุโยภาวาย. อิทํ วิริยํ ตสฺส ตสฺส
พฺชฺเมตสฺส อํคฺนฺติ. อยํ วิริย-
สมฺโพชฌงฺค.

อิมินา วิริเยน เทว ธมฺมา
อาทิตฺโต อวิปฺปฏิสํวโร ปาโมชฺชญจ.
ยา ปฺน ปิตฺติ อวิปฺปฏิสํวโรปจฺจยา
ปาโมชฺชปจฺจยา, อยํ ปิตฺติสมฺโพชฌงฺค.

ยํ ปิตฺติมนสฺส กาโย ปสฺสสมฺภตฺติ,
อยํ ปสฺสทฺธิสมฺโพชฌงฺค.

เตน กายิกสฺสุขมานิตฺตํ ยํ สฺขินโน
จิตฺตํ สมาริยติ, อยํ สมาริยสมฺโพชฌงฺค.

ยํ สมานิตฺโต ยถาภูตํ ปชานาติ,
อยํ ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺค.^๑

ยา สีลฺมฺปาทาย ปญฺจนฺนํ
โพชฌงฺคานํ อฺปาทายานฺโลมตา

บุคคลบำเพ็ญศีลเพื่ออะไร ?

เพื่ออันไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลที่ยังไม่
เกิดขึ้น ๑ เพื่ออันละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว
๑ เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น
๑ เพื่ออันเจริญยิ่งขึ้นไปแห่งกุศลที่เกิดขึ้น
แล้ว ๑. ความเพียรนี้ จัดเป็นองค์แห่ง
ธรรมเครื่องตรัสรู้ นั้น ๆ. นี้จัดเป็นวิริย-
สัมโพชฌงค์.

ด้วยวิริยะนี้ ได้ธรรม ๒ ประการ
คือ อวิปปฏิสวารแต่ต้น ๑ ปราโมทย์ ๑.
ปิตติที่มีอวิปปฏิสวารเป็นปัจจัย มีปราโมทย์
เป็นปัจจัย, นี้จัดเป็นปิตติสัมโพชฌงค์.

ข้อที่กายของผู้มีใจประกอบด้วยปิตติ
ย่อมสงบระงับ, นี้จัดเป็นปัสสัทธิ-
สัมโพชฌงค์.

ข้อที่จิตของผู้ได้กายิกสุข ย่อม
ตั้งมั่น, นี้จัดเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์.

ข้อที่ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตาม
ความเป็นจริง, นี้จัดเป็นธัมมวิจย-
สัมโพชฌงค์.

เพราะอาศัยศีล การประพฤติตาม
นิमितที่คล้อยไปตามความเกิดขึ้น แห่ง

• ดูเทียบ บอ.ทสก. ๒๔/๒๐๘/๓๓๖.

นิมิตตายนนา ปีติภาคิยานนฺจ วิเสส-
ภาคิยานนฺจ อปีลาปนตา สหคตา ไหติ
อนววมคฺโค, อย์ สติสมฺโพชณฺงคฺโค.

ยํ ยถาภูตํ ปชานาติ, อจฺจารทฺธ-
วีริยํ กโรติ. อุทฺธจฺจณฺมิตฺติ กตา
อภิปตฺถิตํ เปเสติ. โภสชฺชาณฺมิตฺติ ครหิตฺโต
รหิตฺเทหิ องฺเคหิ พุชฺฌตฺติ ยํ จกฺขุ-
สมถปถํ, สฺวา อูปฺเภกฺขาติ. เตน สฺวา
อูปฺเภกฺขา ตสฺส โโพชณฺงคฺคสฺส องฺคนฺตฺติ
กิริตฺวา อูปฺเภกฺขาสมฺโพชณฺงคฺคิตฺติ วุจฺจเต.
เอโส สุตฺตนิทฺเทโส.

๙๓. ตตฺถ กตมา เทสฺนา ?

อสมฺมึ สุตฺเต จตฺตารี อริยสจฺจานิ
เทสิตานิ.

ตตฺถ กตโม วิจโย ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสฺวาโร ยาว
วิมุตฺติ อิมิสฺสาย ปุจฺจาย มินิ
กิมตฺถสฺสมิตฺติ เทว ปทานิ ปุจฺจา, เทว

โพชณฺงคฺ ๕ จึงนับว่าไม่เลือนลอย
ประกอบพร้อม ไม่ใช่ทางต่ำลงสำหรับ
โพชณฺงคฺที่เป็นส่วนแห่งปีติและเป็นส่วน
แห่งคุณ, นี้จัดเป็นสติสมฺโพชณฺงคฺ.

ผู้รู้ชัดตามความเป็นจริง ย่อมทำ
ความเพียรที่ยอดยิ่งได้. จัดเป็นอุทฺธจฺจ-
ณฺมิตฺติ (ณฺมิตฺติแห่งความฟุ้งซ่าน) อุทฺธจฺจณฺมิตฺติ
กระทำแล้วย่อมส่งให้ถึงที่ปรารถนาได้.
อุเบกขาคือทางแห่งความสงบของจักขุ
ย่อมรู้ได้ด้วยองค์ที่เว้นจากข้อตำหนิที่ว่า
เป็นโกลฺลชฺชณฺมิตฺติ (ณฺมิตฺติแห่งความเกียจคร้าน),
เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงจัดเป็นองค์
แห่งโพชณฺงคฺนั้น เพราะทำอธิบายดังนี้
ท่านจึงเรียกว่าอุเบกขาสมฺโพชณฺงคฺ. นี้
จัดเป็นสุตฺตนิทฺเทส.

๙๓. ในข้อนั้น เทสฺนาหาระ
เป็นไฉน ?

คือ

ท่านแสดงอริยสัจ ๔ ไว้ในสูตรนี้.

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

ในบทว่า สีลวโต อวิปฺปฏิสฺวาโร
ยาว วิมุตฺติ อิมิสฺสาย ปุจฺจาย
มินิ กิมตฺถสฺสมิตฺติ (คำถามมีว่า

ปทานิ วิสขุชานานิ, ทวีหิ ปเทหิ เทว
อภินุญจํ ทวีหิ เจว ปเทหิ วิสขุชานา ก็
ปุจฺจติ นิพฺพาทิกํ กายภูมिํ กมุสฺส ?
ตถา हि ปติภูจฺจา ๑ อเสกฺเข ฐมฺเม
อุปฺปาเทติ.

ตตฺถ กตมา ยุตฺติ ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสฺสโร ภวติ ก็
นิจฺจนุทฺตฺส ๑ วิราโค อตฺถิ, เอสา
ยุตฺติ.

ตตฺถ กตมํ ปทฺฐจฺานํ ?

วีริยํ วีริยิณฺทฺริยสฺส ปทฺฐจฺานํ.
สมาธิ สมาธิณฺทฺริยสฺส ปทฺฐจฺานํ.
ปญฺญา ปญฺญิณฺทฺริยสฺส ปทฺฐจฺานํ.
วีริยํ อโทสสฺส ปทฺฐจฺานํ. สมาธิ
อโลภสฺส ปทฺฐจฺานํ. ปญฺญา อโมหสฺส
ปทฺฐจฺานํ, วีริยิณฺทฺริยํ ตินฺนํ
มคฺคฺจฺานํ ปทฺฐจฺานํ, สมฺมาวาจาย
สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมฺมาอาชีวสฺส.
สมาธิณฺทฺริยํ ตินฺนํ มคฺคฺจฺานํ

อวิปปฏิสสาร ย่อมมีแก่ผู้มีศีล ไปจนถึง
วิมุตติเป็นผลเป็นอนิสงส์หรือ (เพื่ออะไร)
๒ บทเป็นคำถาม ๒ บทเป็นคำตอบ,
เกิดความรู้แจ้งได้ ๒ อย่าง เพราะ ๒ บท
และจะแก้ได้ก็เพราะ ๒ บท ท่านถาม
กายภูมิที่แทงตลอดกรรมไว้อย่างไร ?
เป็นความจริง การตั้งมั่นได้อย่างนั้น
ย่อมยังอเสกขธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นได้.

ในสูตรนั้น ยุตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อวิปปฏิสสารย่อมมีแก่ผู้มีศีล วิราคะ
ย่อมมีแก่ผู้ปราศจากฉันทะหรือ, นี้จัดเป็น
ยุตติหาระ.

ในข้อนั้น ปทฐฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

วีริยะเป็นปทฐฐาน แห่งวีริยิณทริย.
สมาธิเป็นปทฐฐาน แห่งสมาธิทริย.
ปัญญาเป็นปทฐฐาน แห่งปัญญาทริย.
วีริยะเป็นปทฐฐานแห่งอโทสะ. สมาธิ
เป็นปทฐฐานแห่งอโลภะ. ปัญญาเป็น
ปทฐฐานแห่งอโมหะ. วีริยิณทริยเป็น
ปทฐฐานแห่งองค์มรรค ๓ อย่าง คือ
สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมา
อาชีวะ ๑, สมาธิทริยเป็นปทฐฐานแห่ง

ปทภูจัน. สมุมาสงกปฺปสฺส สมุมา-
วายามสฺส^๑ สมุมาสมาธิโน. ปญฺณินฺทริยํ
ทฺวินฺนํ มคฺคจฺจนํ ปทภูจัน, สมุมา-
สฺติยา สมุมาทิกฺกุจฺยา จ.

ตตฺถ กตโม ลกฺขณเณ ?

สีลฺกฺขนฺธ เวตฺเต สพฺเพ ตโย
ชนฺธา วุตฺตา ภวนฺติ, สีเล เสสธมฺมานํ
สีลํ เหตุ จ ปจฺจโย จ, เต สพฺเพ
ธมฺมา วุตฺตา โหนฺติ. เอกโพธิปฺกฺขิเย
ธมฺเม เวตฺเต สพฺเพ โพธิคฺมนียา ธมฺมา
วุตฺตา ภวนฺติ.^๒

ตตฺถ ปญฺญา อโมโห กุสลมฺูลํ,
อโลโก อโลโกเยว, อโทโส อโทโสเยว.
อิมฺหิ ตีหิ กุสลมฺุเลหิ เสกฺขณฺมิมิ
จิตฺโต อเสกฺขมคฺคํ อปฺปาเทติ. เสกฺขณฺมิ
สมฺปตฺติกมฺมธมฺเม อปฺปาเทติ. สา จ
สมฺมาวิมุตฺติ.

องคฺมรรค ๓ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะ
๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสมาธิ ๑.
ปัญญินทรีย์เป็นปทัฏฐาน แห่งองคฺมรรค
๒ อย่าง คือ สัมมาสติ ๑ สัมมาทิกฺกุจฺยา ๑.

ในข้อนั้น ลักษณะหระ เป็นไฉน ?

คือ

เมื่อกล่าวถึงสีลขันธ์ ขันธ์ ๓ ทั้งหมด
ก็ยอมเป็นอันท่านกล่าวแล้ว, ในศีลที่ท่าน
กล่าวไว้แล้ว ศีลเป็นเหตุ และเป็นปัจจัย
แห่งธรรมที่เหลือ, ธรรมเหล่านั้นทั้งปวง
ยอมเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว. เมื่อท่าน
กล่าวธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้เพียง
ข้อเดียว ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงการตรัสรู้
ทั้งหมด ย่อมเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว.

ในข้อนั้น ปัญญา จัดเป็นอโมห-
กุศลมูล, อโลภะ จัดเป็นอโลภกุศลมูล,
อโทสะ จัดเป็นอโทสกุศลมูล, บุคคลผู้
ดำรงอยู่ในเสกขณฺมิ ย่อมยังอเสกขมรรค
ให้เกิดขึ้นได้ เพราะกุศลมูล ๓ ประการ
เหล่านี้. เสกขณฺมีย่อมยังสัมปตฺติกมฺม-
ธรรมให้เกิดขึ้นได้. ก็ข้อนั้น จัดเป็น
สัมมาวิมุตติ.

^๑ โป. สมุมาวาจาย.

^๒ โป. สีลเมว นิ เสโลปมตา ยถา เสโลสพฺพปจฺจตฺติเกหิ อกรรมโย เอวํ ตํ จิตฺตํ สพฺพกิเลเสหิ
น กมฺปตฺติ, อयํ อโมโห. วิรตฺตํ ราชินฺเยสุติ อयํ อโลโก, โกปเนยฺเย น กฺุปฺตฺติ อยํ อโทโส.

ยญจ วิมุตติรสฌานทสฺสนํ อิม
ทส อเสกขานํ อรหตฺตํ ฌมฺมา. ตตฺถ
อฏฺฐงฺคิเกน มคฺเคน จตฺพุพฺพิธา ภาวนาปี
ลพฺภติ สीलภาวนา กายภาวนา จิตฺต-
ภาวนา ปญฺญาภาวนา จ.

ตตฺถ สมฺมากมฺมฺนฺเตน สมฺมา-
อาชีเวณ จ กาโย ภาวิตฺ. สมฺมาวาจา
สมฺมาวายาเมณ จ สीलํ ภาวิตํ.
สมฺมาสงฺกปฺเปณ สมฺมาสมาธินา จ
จิตฺตํ ภาวิตํ. สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาสติยา
จ ปญฺญา ภาวิตา. อิมาย จตฺพุพฺพิธาย
ภาวนาย เทว ฌมฺมา ภาวนาปาริปุรี
คจฺจนฺติ จิตฺตํ ปญฺญายญฺจ. จิตฺตํ
ภาวนาย สมฺโถ, ปญฺญา ภาวนาย
วิปัสสนา.

ตตฺถ ปญฺญา อวิชาปหานน
จิตฺตํ อูปกฺกิลเสหิ อมิสฺสีกตฺนฺติ,
ปญฺญา ภาวนาย จิตฺตภาวนํเยว
ปริปุเรติ. เอวํ ยสฺส สุภาวิตํ จิตฺตํ
กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ.

ธรรม ๑๐ ประการมีวิมุตติรสและ
ฌานทสฺสนะเป็นต้นเหล่านี้ จัดเป็นธรรม
ของพระอเสกขอรหันต์ทั้งหลาย. ในธรรม
เหล่านี้ ว่าตามมรรคมีองค์ ๘ ย่อมได้
ภาวนา ๔ อย่าง คือ สीलภาวนา ๑
กายภาวนา ๑ จิตตภาวนา ๑ ปญฺญา
ภาวนา ๑.

ในธรรมนั้น กายย่อมเป็นอันอบรม
แล้วด้วยสัมมากัมมันตะ และสัมมา-
อาชีวะ. คือย่อมเป็นอันอบรมแล้วด้วย
สัมมาวาจาและสัมมาวายามะ, จิตย่อม
เป็นอันอบรมแล้ว ด้วยสัมมาสังกัปปะและ
สัมมาสมาธิ. ปญฺญาย่อมเป็นอันอบรม
แล้วด้วยสัมมาทิฏฺฐิ และสัมมาสติ.
ว่าตามภาวนา ๔ อย่างนี้ ธรรม ๒ อย่าง
คือ จิต ๑ ปญฺญา ๑ ย่อมถึงความ
บริบูรณ์ได้เพราะภาวนา. จิตเป็นสมณะได้
เพราะภาวนา, ปญฺญาเป็นวิปัสสนาได้
เพราะภาวนา.

ในธรรม ๒ อย่างนั้น ปญฺญาย่อม
กระทำจิต ไม่ให้เจือด้วยอุปกิลเลสทั้งหลาย
เพราะละอวิชาได้, ปญฺญาย่อมยัง
จิตตภาวนานั้นให้บริบูรณ์ได้ด้วยภาวนา.
จิตของผู้ได้อบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์
จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน ด้วยประการฉะนี้.

อปี จ โข ปน ตสฺส อายสมโต
 อพฺยาปาทธาตุ อธิมุตฺตา, น โส เปตํ
 สฺมาปนฺโน ตสฺส สงฺขาปนารํ เทติ,
 สงฺขาวิตกฺกิตฺเต สรีเร ทุกฺขํ น เวทียติ,
 อयํ สุตฺตตฺตฺโต.

๙๔. ตตฺถ กตฺมา เทสฺนา ?

อิมฺมฺหิ สุตฺเต ทส อเสกฺขา
 อรหตฺตธฺมฺมา เทสิตา อปฺปมาณา จ
 สฺมฺมา วิภาวฺนา.

ตตฺถ กตฺโม วิจโย ?

เสโลปมตา เย เย ธฺมฺมา
 เวทนียสฺสทุกฺโขปคฺตา, เต สพฺเพ นิรฺรुปี
 วานุสฺสฺสนฺตานํ วุปคฺตา, กายโต
 เวทียติปริกฺษาโร อปฺปวตฺติโต ทุกฺขํ น
 เวทียติ.

อีกอย่างหนึ่งแล ท่านผู้มีอายุนั้น
 น้อมไปหาอัพยาปาทธาตุ, (ขณะจะตาย)
 ยักษณ์นั้นได้ประหารท่าน (พระสารีบุตร)
 เกินที่จะนับ, ทุกข์ไม่ได้ปรากฏในสรีระ
 ที่ยักษณ์ตรึงนับนั้น, นี้จัดเป็นอรรถแห่ง
 พระสูตร.

๙๔. ในข้อนั้น เทสฺนาหาระ
 เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ ท่านแสดงอเสกข-
 อรหันตธรรมไว้ ๑๐ ประการ และชี้แจง
 อปฺปมาทธรรมไว้โดยชอบ.

ในข้อนั้น วิจยหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ธรรมทั้งหลาย ที่เปรียบด้วยคิลา
 เข้าถึงสุขและทุกข์ ตามที่ตนเสวยทั้งหมด
 สงบระงับไปแล้ว สำหรับท่านผู้พิจารณา
 เห็นความดับรูป ท่านผู้มีบริหารที่ยังต้อง
 เสวยทางกายย่อมไม่ได้เสวยทุกข์ เพราะ
 ความไม่เป็นไป.

ตตถ กตมา ยุตติ ?

ในข้อนั้น ยุตติหระ เป็นไฉน ?

คือ

ยสุเสว ภาวิต ฺจิตต ฺกโต
 ต^๑ ทุขเมสเสตีติ. ตีสุ ภาวนาสู
 ทุข ฺนุขมตี จิตต ฺจิตตภาวนาย
 ๑ นิโรธภาวนาย ๑ อานนตริกา-
 สมานภาวนาย ๑. อิติ ยสุเสว
 ภาวิต ฺจิตตनुติ สมานี ผลสุส
 ปทฐจัน.

คำว่า จิตของผู้ได้อบรมแล้ว
 อย่างนี้ ทุขจักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน
 ได้แก่ ในภาวนา ๓ จิตที่อบรมแล้ว
 ด้วยจิตตภาวนา ๑ นิโรธภาวนา ๑
 อานนตริกสมานภาวนา ๑ ย่อมไม่ควร
 ซึ่งทุข. คำว่า จิตของผู้ได้อบรมแล้ว
 อย่างนี้ ได้แก่ สมานจัดเป็นปทฐฐาน
 แห่งผล ด้วยประการฉะนี้.

ตตถ กตโม ลกฺขणे ?

ในข้อนั้น ลักขณหระ เป็นไฉน ?

คือ

ยสุเสว ภาวิต ฺจิตตनुติ^๒
 จิตตานี ภาวิตานี ยถา ปจม
 นิทฐิตฐานี ปญญา สิล ฺกาโย จิตต,
 สิลมปิ สุภาวิต ฺกายิกเจตสิกญจ
 จิตตตา นานูปกมฺปตีติ เวทนาปี ตถา
 สญญาปี สงฺขาราปี ฺกโต ต
 ทุขเมสเสตีติ สุขมปิ นานุคจฺจติ,
 อทุขมสุขมปิ นาคตฺตติ.

คำว่า จิตของผู้ได้อบรมแล้ว
 อย่างนี้ ได้แก่ จิตย่อมเป็นอันอบรมแล้ว
 ดังที่แสดงไว้ก่อน คือ ปัญญา ศีล
 ภาว และจิต, แม้ศีลที่อบรมดีแล้ว ย่อม
 ไม่หวั่นไหว เพราะประสบทุขทั้งกาย
 และทางใจ แม้เวทนาสัญญาสังขาร
 ก็อย่างนั้น. ทุขจักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน คือ
 แม้สุขก็ยังตามไปไม่ได้ แม้อทุขมสุข
 ก็ยังตามไปไม่ได้.

^๑ ไป. ม น.

^๒ พ.ศ. ๒๕/๙๖/๑๓๓.

ตตถ กตโม จตฺตพฺยุโห หาโร ?

อิธ ภควโต โภ อธิปฺปาโย.
 เย ทุกฺเคน อธิกา ภวิสฺสฺสนฺติ, เต
 เอวรูปฺปาหิ สฺมาปตฺตตีหิ วิริสฺสฺสนฺติ.
 อยเมตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. เย จ
 อปฺปสฺสนฺนา, เต หิ ภวิสฺสฺสนฺติ,
 ปสฺสนฺนानนฺจ ปีติปฺปาโมชฺชํ ภวิสฺสฺสติ,
 อยํ ตตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย.

(ตตถ กตโม) อาวฺภูโฏ ?

นตฺถิ อาวฺภูฏฺณสฺส ภูมि.

(ตตถ กตมา) วิภตฺติ ?

ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กฺุโต
 ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ทฺวิโร นิตฺเตสฺโส
 ทุกฺขเหตุนิตฺเตสฺโส จ ปฏิปกฺขนิตฺเตสฺโส
 จ. โภ โส ทุกฺขเหตุ, ยโต ทฺกฺขํ
 อาคจฺฉติ. ปฏิปกฺเข วุตฺเต นิตฺเตสฺโส

ในข้อนั้น จตฺตพฺยุหหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค
 ทรงมีพระประสงค์อย่างไร ? ในพระสูตร
 นี้พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์
 อย่างนี้ว่า ท่านผู้มากด้วยความทุกข์
 จักอยู่ด้วยสมบัติเช่นนี้. ในพระสูตรนี้
 พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระประสงค์
 อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้ไม่เลื่อมใสจักมีอยู่,
 แต่สำหรับเหล่าชนผู้เลื่อมใสทั้งหลายจักมี
 ปิติและปราโมทย์.

(ในข้อนั้น) อาวฺภูฏฺหาระ (เป็น
 ไฉน) ?

คือ

ภูมิแห่งอาวฺภูฏฺหาระไม่มี.

(ในข้อนั้น) วิภตฺติหาระ (เป็น
 ไฉน) ?

คือ

คำว่า จิตฺตของผูโศอบรมแล้ว
 อย่างนี้, ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน
 ได้แก่ นิตฺเตสฺมี ๒ อย่าง คือ นิตฺเตสฺในเหตุ
 แห่งทุกข์ ๑ นิตฺเตสฺในฝ่ายตรงกันข้าม ๑.
 อะไรคือเหตุแห่งทุกข์ ? ได้แก่ ที่มา

๑, กุโต เอวรูปสฺส ทุกฺขิ อากมึสฺสตีติ นิทฺทึฏฺจ^๑

แห่งทุกฺขิ (จัดเป็นเหตุแห่งทุกฺขิ). สำหรับ นิทเทศในฝ่ายตรงกันข้าม, ได้แก่ ทุกฺขิ ที่ถูกแสดงไขไว้ดังนี้ว่า ทุกฺขิจักมาถึงผู้นั้น ซึ่งมีรูปอย่างนี้แต่ที่ไหน.

ตตถ กตโม จตฺพยุโห หาโร ?

ในข้อนั้น จตฺพยุหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิมมฺหิ สุตฺเต ภควโต โภ อธิปฺปาโย ? เอ อวิปฺปฏิสฺสเรน ฌนฺทิกา, เต สีลปาริปุรี ภวนฺติ ปาโมชฺชฌนฺทิกา อวิปฺปฏิสฺสาร์ปาริปุรี, อยเมตถ ภควโต อธิปฺปาโย ฯเปฯ อยฺ จตฺพยุโห หาโร.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์อย่างไร? ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์อย่างนี้ว่า เหล่าชนผู้มีความพอใจด้วยอวิปปฏิสสาร ย่อมเป็นผู้ทำศีลให้บริบูรณ์ เป็นผู้พอใจ ด้วยปราโมทย์ เป็นผู้ทำอวิปปฏิสสารให้ บริบูรณ์, ฯลฯ นี้จัดเป็นจตฺพยุหาระ.

ตตถ กตโม อาวฺภูฏฺโห ?

ในข้อนั้น อาวฺภูฏฺหาระ เป็นไฉน ?

คือ

อิทฺถ สุตฺตํ นิพฺเพธภาคิยํ, โย นิพฺเพธ, อยฺ นิโรธ. เยน นิพฺพิชฺฌติ, โส มคฺโค. ยํ นิพฺพิชฺฌติ, ตํ ทุกฺขิ.

พระสูตรนี้จัดเป็นนิพเพธภาคย-สูตร, การตรัสรู้จัดเป็นนิโรธ. ธรรมเป็น เหตุตรัสรู้ นั้นจัดเป็นมรรค. สิ่งที่ตรัสรู้ นั้น

^๑ ไป. ยสฺเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตีติ ทฺวิโธ นิทฺทึฏฺโส ทุกฺขเหตุนิทฺทึฏฺโส ๑ ปฏิปกฺขนิทฺทึฏฺโส ๑. โภ โส ทุกฺขเหตุ, ยโต ทุกฺขิ อากจฺจติ. ปฏิปกฺข เวตฺเต เสสธมฺมานํ สึลฺลํ เหตุ ๑ ปจฺจโย ๑, เต สพฺเพ ธมฺมา วุตฺตา โหนฺติ. เอกโพธิปกฺขิเย ธมฺเม วุตฺเต สพฺเพ โพธคณฺนียา ธมฺมา วุตฺตา ภวนฺติ.

ยัม นิพเพธคามินา มคฺเคน ปหียติ,
สมุทโยยัม วุตฺโต.

ตตฺถ กตฺมา วิภตฺติ ?

สีลวโต อวิปฺปฏิสํวโรติ วิภชฺช-
พฺยากรณียัม, ปฺรามสนฺตสฺส นตฺถิ
อวิปฺปฏิสํวโร ยาว โทสกตฺ กายเณ วา
วาจาย วา อกุสลํ อารมฺมิติ. กิณฺจปิสฺส
เอวํ โหติ สุกตเมตฺ สจฺจริตเมตฺ โน
จสฺส เตน อวิปฺปฏิสํวเรน ปาโมชฺชํ
ชยติ ยาว วิมุตฺติ, ตสฺส สีลวโต
อวิปฺปฏิสํวโรติ วิภชฺชพฺยากรณียัม, อยัม
วิภตฺติหาโร.

ตตฺถ กตฺมา ปริวตฺตนา ?

อิเมหิ สตฺตฺหิ อฺปนฺนิสํสํปตฺตีหิ
เอกาทส อฺปนฺนิสํ วิภตฺติยัม ปชฺหานัน
ปชฺหนฺติ, อยัม ปริวตฺตนา.

จัดเป็นทุกข์. สิ่งที่จะได้โดยมรรคที่ดำเนิน
ไปสู่ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส, นี้ท่าน
เรียกว่าสมุทัย.

ในข้อนั้น วิภตติหาระ เป็นไฉน ?

คือ

คำว่า อวิปปฏิสวารยอมมี แก่ผู้มี
ศีล นี้จัดเป็นวิภชชพยากรณียะ คือ
มีวิภชชพยากรณียะดังนี้, อวิปปฏิสวารไป
จนถึงสิ่งก่อโทษ ย่อมไม่มีแก่ผู้ลุบล้ำ
เขาย่อมเริ่มอกุศลทางกาย หรือทางวาจา.
เขาย่อมมีความคิดเช่นนี้ได้บ้างว่า สิ่งนั้น
เราทำดีแล้ว สิ่งนั้นเป็นสุจริตของเรา
เพราะอวิปปฏิสวารนั้น ปราโมทย์ไปจนถึง
วิมุตติยอมเกิดแก่เขา, อวิปปฏิสวารยอมมี
แก่เขาผู้มีศีลนั้น, นี้จัดเป็นวิภตติหาระ.

ในข้อนั้น ปริวตตนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

เหตุ ๑๑ อย่าง ย่อมถึงการละไป
ในวิภตติหาระ เพราะความถึงพร้อมแห่ง
เหตุ ๗ อย่างเหล่านี้, นี้จัดเป็นปริวตตน-
หาระ.

ตตถ กตมา เวจนา ?

ในข้อนั้น เวจนหาระ เป็นไหน ?

คือ

อิเมส อริยมมานิ พล-
โพชฌงค์วิโมกข์สมาธิสมาปตตีนิ อิมานิ
เวจนานิ.

เหล่านี้เป็นไวพจน์ แห่งพละ
โพชฌงค์ วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ
ซึ่งเป็นอริยธรรมเหล่านี้.

ตตถ กตมา ปญตติ ?

ในข้อนั้น ปญตติหาระเป็นไหน ?

คือ

สีลวโต อวิปปฏิสาโรติ สีลกฺขนฺธ
เนกฺขมฺมปญตติยา ปญตตํ,
นิตฺตฺตปญตติยา^๑ จ. เอวํ ทส
องฺคานิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ องฺเคหิ
ปญตตานิ.

คำว่า อวิปปฏิสารย่อผู้มี
ศีล นี้จัดเป็นบัญญัติในศีลชั้นที่ โดยเป็น
เนกขัมมบัญญัติ และโดยเป็นนิตฺต-
บัญญัติ, องค์ ๑๐ แต่ละองค์ ท่าน
บัญญัติไว้ด้วยองค์ ๒.

ตตถ กตโม โอตโรณ ?

ในข้อนั้น โอตโรนหาระ เป็นไหน ?

คือ

อิทํ นิพเพธภาคิยสุตฺตํ ปญฺจสุ
โอตโรณํ. ยถา ยํ ปจฺมํ นิตฺติฏฺจํ
เอวมินุทฺริยาทิ, ขนฺธธาตุอายตเนสุ
นิตฺติสิตฺตพฺพานิ.

นิพเพธภาคิยสูตรนี้ หยั่งลงในชั้นที่
๕. บัณฑิตพึงแสดงไข อินทรีย์ไว้ในชั้นที่
ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย ดังอินทรีย์
เป็นต้นที่ท่านแสดงไขไว้เป็นข้อต้น.

^๑ ไป. นิตฺตฺตปญตติ.

ตตถ กตโม ไสธโน?

สีลวโต อวิปปฏิสาโรติ น
ดาว สุทุโร อารมโม, อวิปปฏิสาริโน
ปามุชชุนติ น ดาว สุทุโร อารมโม,
ยานิ เอกาทส ปทานิ เทสิตานิ ยทา
ตทา สุทุโร อารมโม. อัย ไสธโน.

ตตถ กตโม อธิฎฐานโน?

สีลั เวมตตตาย^๑ ปณฺณตตํ เอว
ทส ปทานิ สพฺพานิ สีลกฺขนฺธสุส
อานิสฺสโร. เตสญฺจ^๒ ปฏฺฐิปเทสวาโส จ
ปัจฺจโย อตฺตสมฺมาปณฺธิธานญฺจ เหตุ.
สมฺมาธิกฺขนฺธสุส สุขํ เหตุ ปสฺสทฺธิ
ปัจฺจโย. เยน ฌานสหชาติ จ จานนฺติ
ฌานญฺคา. อปโร ปรียาโย. กามเมสุ
อาทีนวานุปสฺสนา สมฺมาธิโน ปัจฺจโย
เมกฺขมฺเม อานิสฺสทสฺสาวิตา เหตุ.

ในข้อนั้น ไสธนหาระ เป็นไฉน?

คือ

ด้วยคำว่า อวิปปฏิสารยอมมีแก่
ผู้มีศีล ไสธนะยังไม่ได้เริ่มอย่างดีก่อน,
ด้วยคำว่า ปราโมทย์ยอมมีแก่ผู้ไม่มี
วิปปฏิสาร ไสธนะก็ยังไม่ดีเริ่มอย่างดี,
ต่อเมื่อท่านแสดงบท ๑๑ บทแล้ว ไสธนะ
จึงเป็นอันเริ่มอย่างดี. นี้จัดเป็นไสธนหาระ.

ในข้อนั้น อธิฎฐานหาระ เป็นไฉน?

คือ

ท่านบัญญัติศีลไว้โดยความต่าง
กัน บท ๑๐ บททั้งหมด จัดเป็นอานิสงส์
แห่งสีลขันธ, ท่านเหล่านั้นมีการอยู่ในถิ่น
ที่เหมาะสมเป็นปัจฉัย, มีการตั้งตนไว้ชอบ
เป็นเหตุ. สำหรับสมาธิขันธมีสุขเป็นเหตุ.
มีปัสสัทธิเป็นปัจฉัย. ธรรมที่เกิดพร้อม
กับฌาน และเป็นที่ตั้งแห่งฌานนั้น
จัดเป็นองค์ฌาน, ปรียายอื่นอีก. การ
พิจารณาเห็นโทษในกามทั้งหลายจัดเป็น
ปัจฉัยแห่งสมาธิ, การพิจารณาเห็น
อานิสงส์ในเนกขัมมะ จัดเป็นเหตุ.

^๑ ไป. สีลเวมตตตาย.

^๒ ไป. เต จ.

ตตถ กตมา สมารโปนา ?

ในข้อนั้น สมารโปนหาระเป็นไฉน ?

คือ

ยัม วิริยินุทริยัม, โส สीलกฺขนุโ. ยัม
 สीलัม, เต จตฺตารโ ธมฺมา ปธานา. ยัม
 ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ, โส ปาฏิโมกฺข-
 สัมมวโร.

วิริยินทริยัมนั้นจัดเป็นศีลชั้นธ. ศีล
 จัดเป็นปธานธรรม ๔. การปฏิบัติธรรม
 สมควรแก่ธรรมนั้น จัดเป็นปาฏิโมกข-
 สัมมวโร.

๙๕. ยสฺส เสธูปมํ จิตฺตฺนฺตํ
 คาคา.^๑

๙๕. คาคาว่าจิตของผู้ใดเปรียบ
 ด้วยภูเขาหิน พึงทราบวินิจฉัยดังนี้.

เสธูปมฺนฺตํ^๒ อุปฺมา, ยถา เสโล
 วาเตน น กมฺปติ น อุณฺหน น
 สีสฺเตน สงฺกมฺปติ. ยถา อเนกา
 อเจตนา,^๓ เต อุณฺหน มึลายนฺตํ, สีสฺเตน
 อวสฺสุสนฺตํ, วาเตน ภาชนฺตํ. น เหวํ
 เสโล วิรตฺตํ ราชนึเยสุ โทสนึเย น
 ทุสฺสตีติ การณํ โทสนึเย โทมนสฺสนฺตํ,
 น ทุฏฺเฐน วา กมฺปติ อุณฺหน วา,
 โส มึลายติ สีสฺเตน วา อวสฺสุสนฺตํ,
 เหวํ จิตฺตํ ราคเณ นานุสฺสนฺตํ สีสฺเตน
 กมฺปตีติ. ก็ การณํ, วิรตฺตํ ราชนึเยสุ
 โทสนึเย น ทุสฺสตีติ. ก็ การณํ โทสนึเย
 ปนสฺสนฺตํ น ทุสฺสตีติ. อทุฏฺฐํ ตํ น

คำว่า เปรียบด้วยภูเขาหิน นี้
 เป็นอุปมา, ภูเขาหิน ย่อมไม่หวั่นไหว
 เพราะลม ไม่สะเทือนเพราะความร้อน
 เพราะความหนาว ฉนฺโต, สภาวธรรมที่
 ไม่มีเจตนาเป็นอันมาก, ย่อมซัดไป
 เพราะความร้อน ย่อมเหี่ยวแห้งไป
 เพราะความหนาว แตกหักไปเพราะลม
 ฉนฺโต, แต่ภูเขาหิน หาเป็นเช่นนั้นไม่,
 คำว่า จิตที่ไม่กำหนดในอารมณ์เป็นที่ตั้ง
 แห่งความกำหนัด ย่อมไม่ประทุษร้าย ใน
 อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย.
 เพราะเหตุนั้น ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่ง
 ความประทุษร้าย จึงมีอารมณ์ซึ่งมี

^๑ ดูเทียบ ขุ.เถร. ๒๖/๒๙๓/๒๙๔.

^๒ ไป. เสโลปมํ.

^๓ ไป. อเจตนาภาโว.

โกปิสฺสนฺติ,^๑ เตน กุปฺปนีเย น กุปฺปติ,
 ยสฺเสว ภาวิตํ จิตฺตํ กุโต^๒ เอวรูปสฺส
 ทุกฺขํ อากมิตฺตตีติ นิตฺติฏฺจํ.

โทมนัสเป็นที่สุดเป็นเหตุ, เขาย่อมไม่
 หวั่นไหว เพราะถูกประทุษร้ายหรือเพราะ
 ความร้อน, แต่ย่อมซัดไปหรือเหี่ยวแห้งไป
 เพราะความหนาว ฉันท, จิต ย่อมไม่
 เหี่ยวแห้งไปเพราะราคะ แต่หวั่นไหว
 เพราะความหนาว ฉันทนั้น. อะไรเป็น
 เหตุ? เพราะจิตที่ไม่กำหนดในอารมณ์
 เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด, ย่อมไม่
 ประทุษร้าย ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่ง
 ความประทุษร้าย, อะไรเป็นเหตุ? เพราะ
 จิตของเขาย่อมไม่ประทุษร้ายในอารมณ์
 เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย ดังนั้น เขา
 จึงชื่อว่าไม่ประทุษร้าย, ชนทั้งหลาย
 ย่อมไม่โกรธผู้ไม่ประทุษร้ายนั้น เพราะ
 เหตุนั้น เขาจึงไม่โกรธ ในอารมณ์เป็น
 ตั้งแห่งความโกรธ, จิตของผู้ใดอบรม
 แล้วอย่างนี้ ทุกข์จักมาถึงผู้นั้น ซึ่งมีรูป
 อย่างนี้ แต่ที่ไหน? ท่านแสดงไขไว้แล้ว
 ดังนี้แล.

^๑ ไป. โกลิสฺสนฺติ.

^๒ ไป. ตํ ทุกฺขนิตฺเตสฺส จ กุโต.

(ตตถ กตมา) ปริวตตนา ?

(ในข้อนั้น) ปริวตตนหาระ (เป็น
ไหน) ?

คือ

กุตโต ตัง ทุกขเมสฺสตีติ ยัม
เจตสิกัง สุขัง ออนุปาทิสเสสายัม นตฺถิ
โสปาทิสเสสายัม อตฺถิ. ปุณฺ เหวมาหังสุ
ตัง ขณฺณํ ตัง มุหุตฺตํ อุกฺกยเมว อเวทียิตฺตํ
โสปาทิสเสสฺสํ ยญฺจ ออนุปาทิสเสสฺสํ. ยญฺจ
สุขมาปนฺนุสฺส อनावตฺติกนฺตฺติ อยเมตฺถ
วิเสสโต ปริวตฺตนา.^๑

คำว่า ทุกข์จักถึงผู้นั้นแต่ที่ไหน
ได้แก่ เจตสิกสุขย่อมไม่มี ในอนุปาทิสเส-
นิพพานธาตุ แต่มีอยู่ในสอนุปาทิสเส-
นิพพานธาตุ. อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์
ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ว่า ในขณะที่นั้น
ครั้งนั้น ในกรณีทั้ง ๒ ไม่มีการรับรู้
อารมณ์ ทั้งในสอนุปาทิสเสนิพพานธาตุ
และอนุปาทิสเสนิพพานธาตุ. ความสุข
ที่บุคคลได้รับ ไม่ได้เป็นภาวะที่แท้จริง
ความวิเสสนี้ ในข้อนั้นจัดเป็นปริวตตน-
หาระ.

ตตถ กตโม เววจโน ?

ในข้อนั้น เววจนหาระ เป็นไหน ?

คือ

ยสฺสเสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ วา
ภาวิตํ สุภาวิตํ อญฺญจิตฺตํ วตฺตูกตฺตํ

คำว่า จิตของผู้ใดอบรมแล้ว
ได้แก่ อบรมแล้ว อบรมดีแล้ว ตั้งมั่นแล้ว

^๑ ไป. กุตโต ตัง ทุกขเมสฺสตีติ ยัม เจตสิกัง สุขัง ออนุปาทิสเสสา อยัม นตฺถิ โสปาทิสเสสา อยัม อตฺถิ. ปุณฺ
เอวมาหังสุ ตัง ขณฺณํ ตัง มุหุตฺตํ อุกฺกยเมว อเวทียิตฺตํ โสปาทิสเสสฺสํ ยญฺจ ออนุปาทิสเสสฺสํ ยญฺจ
ตัง ขณฺณํ ตัง มุหุตฺตํ ออนุปาทิสเสสฺสํ ยญฺจ โสปาทิสเสสฺสํ จ อเวทียิตฺตํ. สุขมาปนฺนุสฺส อनावตฺติกนฺตฺติ
อยเมตฺถ วิเสสโต ปริวตฺตนา.

สุสมารทุรฺ. จิตฺตฺนุติ มโน วิญญาณํ
มโนมฺหิรียํ มโนวิญญาณธาตฺ.

ตตฺถ กตฺมา ปณฺณตฺติ ?

จิตฺตํ มโน สงฺขารํ รูปสม-
ปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ. สฺมาธิ อเสกฺข-
ปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺโต. ทฺกขํ อฺจฺฉินฺน-
ปณฺณตฺติยา ปณฺณตฺตํ.

ตตฺถ กตฺโม โอตฺรณํ ?

จิตฺเต นิทฺธิฏฺเฐ ปณฺจกฺขนฺธา
นิทฺธิฏฺจา โหนฺติ, อโย ชนฺนฺเสสุ โอตฺรณํ,
มโนวิญญาณธาตฺยา นิทฺธิฏฺจาย
อภฺจฺจาสฺ ธาตฺโย นิทฺธิฏฺจา โหนฺติ, อโย
ธาตฺสุ โอตฺรณํ. มนายตฺเน นิทฺธิฏฺเฐ
สพฺพานิ อายตฺนานิ นิทฺธิฏฺจานิ โหนฺติ.
ตตฺถ มนายตฺนํ นามรูปฺสฺส ปทฺฐจฺจํ.
นามรูปฺปจฺจยา สพฺพายตฺนํ. ตถา
ปฏฺิจฺจสมฺมุปาเท. อโย โอตฺรณํ.

กระทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ปรารภดีแล้ว.
คำว่า จิต ได้แก่ มโน วิญญาณ
มโนมฺหิรียํ มโนวิญญาณธาตฺ.

ในข้อนั้น ปัญญาติหาระเป็นไหน ?

คือ

จิต มโน สังขาร จัดเป็นบัญญัติ
โดยเป็นรูปสมบัญญัติ. สมาธิ จัดเป็น
บัญญัติ โดยเป็นอเสกขบัญญัติ. ทกข
จัดเป็นบัญญัติ โดยเป็นอจฺฉินนบัญญัติ.

ในข้อนั้น โอตฺรณหาระ เป็นไหน ?

คือ

เมื่อท่านแสดงใจจิตไว้แล้ว ชั้น ๕
ก็เป็นอันแสดงใจไว้ด้วย, นี้จัดเป็น
โอตฺรณะ ในชั้นทั้งหลาย, เมื่อท่าน
แสดงใจมโนวิญญาณธาตฺไว้แล้ว ธาตฺ
๑๘ อย่าง ก็ย่อมเป็นอันแสดงใจไว้ด้วย,
นี้จัดเป็นโอตฺรณะในธาตฺทั้งหลาย. เมื่อ
ท่านแสดงใจมนายตฺนะไว้แล้ว อายตฺนะ
ก็ย่อมเป็นอันแสดงใจไว้ทั้งหมด. ในธรรม
เหล่านั้น มนายตฺนะเป็นปทฺฐจฺจํ
แห่งนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย
สภาพตฺนะจึงมี. ในปฏฺิจฺจสมฺมุปาเท
ก็อย่างนั้น. นี้จัดเป็นโอตฺรณหาระ.

ตตถ กตโม ไสธโน ?

ในข้อนั้น ไสธนหาระ เป็นไฉน ?

คือ

สุทฺธโรเยว อารมฺโห.

ไสธนะเป็นอันเริ่มแล้วอย่างดี.

ตตถ กตโม อธิฏฺฐาโน ?

ในข้อนั้น อธิฏฐานหาระ เป็นไฉน ?

คือ

ฉพินฺทุริยํ ภาวนา เอกตฺตตายํ
ปญฺจตฺตา.^๑ ฉฺฉุจฺเจเตน กาโย เอกตฺตตาย
ปญฺจตฺโต.

ภาวนาในอินทรีย์ ๖ ท่านบัญญัติ
ไว้โดยความเป็นเอกัตตบัญญัติ. ตาม
อินทรีย์ ๖ กายท่านบัญญัติไว้โดยความ
เอกัตตบัญญัติ.

ตตถ กตโม ปริกฺขารโ ?

ในข้อนั้น ปริกขารหาระ เป็นไฉน ?

คือ

จิตฺตสฺส ปุพฺพเหตุ สมุปฺปาทาย
มนสิกาโร ๑ ตปฺโปณฺตา ๑ ยํ
อสมฺมาหิตญฺมิยํ ๑ วิเสสธมฺมานํ
อภาวิตตฺตา จิตฺตสฺส ตํ คจฺจติ, สเจ
สมฺมาธิโน สุขํ เหตุ อวิปฺปฏิสฺสโร
ปจฺจโย, อยํ เหตุ อยํ ปจฺจโย
ปริกฺขารโ.

เพราะอาศัยการเกิดขึ้น แห่งจิต
เป็นบุพเพตฺย่อมมีการใส่ใจ และมีการ
น้อมไปหาสิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ดำเนินไป
ตามความสืบเนื่องแห่งจิต ในภูมิที่ยังไม่
ตั้งมั่น เพราะยังไม่ได้อบรมวิเสสธรรม
ทั้งหลาย, หากผู้มีสมาธิ จะมีสุขเป็นเหตุ
มีอวิปปฏิสสารเป็นปัจจัยไשר, เหตุนี้และ
ปัจจัยนี้ก็จัดเป็นปริกขารหาระได้.

^๑ ไป. ปญจตติ.

ตตถ กตมา สมารอบนา ?

ยสุเสว ภาวิตนติ ตสฺส ธมฺมา
 สมารูปยิตพฺพา, กาโย สीलํ ปญฺญา.
 ภาวิตจิตฺตนฺติ อนภีรตํ อนปณฺตํ
 อเนกํ อนุตํ อนาปชฺชาสตุตํ อัย
 สมณฺณายตนา น ตสฺส เสกฺขสฺส
 สมฺมาสมาธิ, สพฺเพ อเสกฺขา ทส
 อรหฺนฺตธมฺมา นิทฺติฎฺฐา โหนฺติ.
 อเสกฺขภาคิยานิ สุตฺตานิ.

๙๖. ยสุส นฺน ภนฺเต กายคตา-
 สติ อภาวิตา, อัย โส อญฺญตรํ
 สพฺรหฺมจาริ^๑ อาสชฺช สมารูปชฺช
 อปฺปฏินิสชฺช ชนฺปทจาริกํ ปกุกเมยฺย,
 โส อายสฺมา อิมสฺมิ วิปฺปฏิชานาติ
 เทว ปชานิ ปฏิชานาติ จิตฺต-
 ภาวนายญฺจ ทิฎฺฐิปปฺพานํ, กาย-
 ภาวนายญฺจ ทิฎฺฐิปปฺพานํ,^๒ กาย-
 ภาวนายญฺจ ตณฺหาปฺพานํ.

ในข้อนั้น สมารอบนหระเป็นไฉน ?

คือ

คำว่า จิตของผู้ใดอบรมแล้ว
 อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายที่ควรยกขึ้นแก่
 ผู้ นั้น, คือ กาย ศีล ปัญญา และจิตที่
 อบรมแล้ว ความที่จิตไม่ยินดียิ่ง ความที่
 จิตไม่โน้มไป ความที่จิตไม่คล้อยไปตาม
 เป็นอันมาก ความที่จิตไม่ถึงความ
 ต่อเนื่อง จัดเป็นสมัญญายตนะไม่ใช่
 สัมมาสมาธิ สำหรับเสกขบุคคลนั้น,
 อเสกขอรหันตธรรม ๑๐ ประการทั้งหมด
 เป็นอันท่านแสดงไขไว้แล้ว. สูตรทั้งหลาย
 เป็นอเสกขภาคิยสูตร.

๙๖. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กาย-
 คตาสติ อันผู้ใดไม่เจริญแล้ว, ภิกษุ นั้น
 กระทบเพื่อนสหพรหมจารี รูปใดรูปหนึ่ง
 ไม่ขอโทษแล้ว ฟังหลีกจาริกไปในชนบท,
 ท่านผู้นั้น ชื่อว่ารับรู้ผิดในธรรมวินัยนี้,
 ย่อมได้รับรู้การเสื่อม ๒ อย่าง คือ การละ
 ทิฎฐิในจิตตภาวนา และในกายภาวนา
 ๑, การละตณฺหาในกายภาวนา ๑.

^๑ ม. สพรหมจารินิ อจ.นวก. ๒๓/๒๑๕/๓๔๘.

^๒ ไป. อัย ปาโจ น ทิสฺสติ.

ยั ปจมั อูปมั กโรติ. อสุจินาปี
 สุกจินาปี ปจวี เนว อฎฎยติ น
 ชิคุจติ น ปีติปาโมชชั ปฎิลภติ,
 เอวเมว หิ ปจวีสมเนน โส เจตสา
 อนนุเวเนน อปุปเกน อเวเรน อพยา-
 ปชชเนน วิหรมิติ.

อิติ โส อายสุมมา ก็ ปฎิษานาติ,
 กายภวณาย สุกชินนุทริยปหานั ปฎิ-
 ชานาติ, จิตตภวณาย โสมนสฺสสินนุทริย-
 ปหานั ปฎิษานาติ.

กายิกา เวทนา รากานุสยมนุ-
 คตานิ สุกชินนุทริยั ปฎิกุชิปติ.

น หิ เวทนากุขนุรึ ยว เจตสิกกา
 สุขเวทนา ตตถ อัยั ปฎิลภปจจยา
 อูปปชชติ สุกั โสมนสฺสั. โสตั ปฎิกุชิปติ,
 น หิ มโนสมฺผสฺสชั เวทนั.

ตตถ จตุสฺส มหาฎเตสฺส
 รูปกุขนุสฺส อนุสยปฎิฆปหานั ภณติ.
 กามะ รูปนุจ ตนุจ อเสกกุฎมียั.
 กายะ กายานุสฺสนา ทิฎฐณฺมสมฺสุข-
 วิหารนุจ, พลเนน จ อสุสาเหน จ
 สพพิ มนสิกตตตานิ ปหานั เม'ต'^๑

บัณฑิตกระทำอุปมาข้อแรกไว้ดังนี้
 แผ่นดิน ย่อมไม่ยึดอัด ไม่รังเกียจ ไม่ได้
 ปีติและปราโมทย์ เพราะของที่ไม่สะอาด
 ก็ดี ที่สะอาดก็ดี ฉันทใด เรานั้นเป็นผู้มีใจ
 เสมอด้วยแผ่นดิน ไม่มีเวร ไม่มีควม
 พยาบาทสักน้อยหนึ่ง คล้อยไปตามอยู่
 ฉันทันนั้นเหมือนกัน.

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ท่าน
 ผู้มีอายุนั้น รับรู้อะไรหรือ รับรู้การละ
 สุกชินนุทริยัด้วยกายภวณา, รับรู้การละ
 โสมนสฺสสินนุทริยัด้วยจิตตภวณา.

กายิกเวทนา ปฎิเสธสูกชินนุทริยั
 สำหรับผู้คล้อยตามรากานุสย.

จริงอยู่ ในสุขเวทนาเจตสิกที่ไม่
 ปฎิเสธเวทนาชั้นนั้น สุขเวทนาเจตสิกนี้
 ย่อมเกิดเพราะการได้ปัจจัย ได้แก่ สุข
 โสมนสฺส. เวทนานั้นปฎิเสธโสธสัสมผัสสา-
 เวทนาแต่ไม่ปฎิเสธมโนสัสมผัสสาเวทนา.

ในข้อนั้น ในมหาฎตรูป ๔ ท่าน
 กล่าวอ้างการละอนุสย และปฎิฆะแห่ง
 รูปชั้นนี้ คือ ในกามอันเป็นรูป ในฎมิแห่ง
 พระอเสกษะ และในขณะที่พิจารณากาย
 ในกาย อันเป็นการอยู่เป็นสุขในทิฎฐ-
 ธรรม, นั่นคือการละภาวะที่ทำไว้ในใจ

^๑ น. เม'ท.

กตาลีกาย ๑ ปุริเสน ๑ มณฑนทก-
ชาติเกน ๑, เอเตหิ อิมสฺส มาตา-
ปิตุสมฺภุตฺตํ ปจฺจเวกฺขณํ. โส กาเยน
๑ กายานุปสฺสนาย ๑ จิตฺเตน ๑
จิตฺตานุปสฺสนาย ๑ เทว ฌมฺเม
ธาเรติ กาเยน กิเลสวตฺถุํ จิตฺเตน
๑ จิตฺตสนฺนิสฺสยํ.^๑ จิตฺเตน สุภาวิตฺเตน
สตุตฺตํ ๑ สฺมาปตฺตึนํ วิหริตฺถุํ
ปฏฺิขานาติ.

คหปติปฺตฺโตปมตฺาย^๒ ๑. ยถา
คหปติปฺตฺตฺสฺส นานารุงคานํ วตฺถ-
กฺรณฺชโก ปุณฺโณ ภาเวยฺย, โส ยํ
ยเทว วตฺถยฺคํ ปุพฺพณฺหสมเย
อากงฺขติ, ปุพฺพณฺหสมเย นิพฺพาเปติ,
เอวํ มชฺฌณฺหิกสมเย, สายณฺหสมเย,
เอวเมว โส อายสฺมา จิตฺตฺสฺส
สุภาวิตฺตฺตา ยถารูเปน วิหารเณ
อากงฺขติ ปุพฺพณฺหสมยํ วิหริตฺถุํ,
ตถารูเปน^๓ ปุพฺพณฺหสมยํ วิหริติ.
มชฺฌณฺหิกสมเย สายณฺหสมเย.

ทั้งปวงโดยกำลัง และโดยความอุตสาหะ.
คล้ายกับภาชนะมันข้น และบุรุษผู้ชอบ
ประดับตกแต่ง, การพิจารณาภายในนี้ ซึ่ง
มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด ด้วยกายและ
ด้วยการตามเห็นกาย ด้วยจิตและด้วย
การตามเห็นจิต เขาย่อมทรงจำธรรม ๒
ประการ คือ ด้วยกายอันเป็นที่ตั้งแห่ง
กิเลส ๑ ด้วยจิตอันเป็นที่อาศัยแห่งจิต
๑. ด้วยจิตที่อบรมดีแล้ว เขาผู้มีจิตอบรม
ดีแล้วย่อมรู้เฉพาะ เพื่ออยู่เป็นสุขใน
สมาบัติ ๗.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบข้ออุปมาแห่ง
บุตรคหบดีดังนี้. บุตรคหบดีมีหีบผ้า
หลากหลายเพียบพร้อม เขาต้องการคู่
แห่งผ้าใด ๆ ในตอนเช้า ก็ยังความหวัง
ในตอนเช้าให้ดับได้, ในตอนเที่ยง ใน
ตอนเย็นก็อย่างนั้น ฉับได้, ท่านผู้มีอายุ
นั้น ก็ฉับนั้นเหมือนกัน เพราะได้อบรม
จิตไว้ดีแล้ว หวังเพื่อจะอยู่ในตอนเช้า
ด้วยธรรมเครื่องอยู่เช่นไร ก็อยู่ในตอนเช้า
ด้วยธรรมเครื่องอยู่เช่นนั้นได้, ในตอน
เที่ยง ในตอนเย็นก็อย่างนั้น.

^๑ ไป. กายกิเลสวตฺถุํ จิตฺเตน ๑ จิตฺตสนฺนิสฺสเย.

^๒ ดูเทียบ ส.มหา. ๑๙/๓๘๗/๑๐๓.

^๓ อ. ม. ยถารูเปน.

๑ เตเนเวส อายสมตา อิมาย
อุปมาย ภาสิตา ปญฺจวิธา อนุตฺตรา
อินฺทริยภาวนา.

ภาวิตจิตฺเตน เตน โส
อายสฺมา อิหิ อฏฺฐวิธึ ภาวนึ ปฏิ-
ชานาติ จตุสฺส มหาภูเตสฺส กายภาวนึ
อุปกจฺจนฺทาลปฺริสเมทกถลิกาสุ จิตฺต-
ภาวนึ, อิมานิ ภาวนาหิ. ตาย
ภาวนาย จ สมถปาริปุริมฺนุเตหิ, อิเมหิ
จตุหิ ปญฺญาปาริปุริมฺนุเตหิ.

๙๗. กถึ ปฏิญฺเฐสุ^๑ ธมฺเมสุ
อปฺปฏิญฺเฐสฺสญฺญึ วิหฺรติ? กาโย ปกตียา
ปฏิญฺเฐ^๒ กาเย อุทฺฐมาตกสฺสญฺญา,
สงฺขิตฺเตน นว สญฺญา อิเม ปฏิญฺเฐลา
ธมฺมา, เจโส อายสฺมา ปฏิญฺเฐโต
อชฺคฺจฺจิตฺโต กายคตาสตียา ภาวนา-
นุ-
โยคฺมนุยุตฺโต วิหฺรติ, น หิ ตสฺส
ชฺคฺจฺอปฺปหาย จิตฺตึ ปฏิญฺเฐติ.

เพราะเหตุนั้น ด้วยอุปมานี้ เป็นอัน
ท่านผู้มีอายุนั้น ได้กล่าวถึงอินฺทริยภาวนา
อันยอดเยี่ยม ๕ ประการไว้แล้ว.

ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น มี
จิตอบรมแล้ว ย่อมทราบชัดภาวนา ๘
ประการ คือ กายภาวนาในมหาภูตรูป ๔
จิตตภาวนา ในเพราะโคอุสภะ เด็ก
จันทาล บุรุษผู้ชอบแต่งตัว และเถา
มันชัน, ตามภาวนาเหล่านี้. ท่านผู้มี
อายุนั้น จัดว่ามีตนถึงฝั่งแห่งสมณะ
เพราะภาวนานั้น, จัดว่ามีตนถึงฝั่งแห่ง
ปัญญา เพราะเหตุ ๔ ประการเหล่านี้.

๙๗. ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้
มีความสำคัญว่าไม่ปฏิญฺเฐ (ความสำคัญ
ว่าไม่สกปรก) ในธรรมทั้งหลายที่เป็นของ
ปฏิญฺเฐ(สกปรก)อยู่ อย่างไร? คือ
ตามปกติ กายเป็นของปฏิญฺเฐ ท่านเป็น
ผู้มีสัญญาว่าพองขึ้นในกาย, โดยย่อ
สัญญา ๙ ประการเหล่านี้ จัดเป็นปฏิญฺเฐ
ธรรม, ก็พระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น ชื่อว่า

๑ ไป. เตน เวส อายสมตา อุปมาย เม อาสิตาย ปจฺวี วา อนุตฺตรา อินฺทริยภาวนา ภาวิตจิตฺเตน.
เตน โส อายสฺมา อิหิ อฏฺฐวิธึ ภาวนึ ปฏิชานาติจตุสฺส มหาภูเตสฺส กายภาวนึ อุปกจฺจนฺทาล
ปฺริสเมตกั ภวตลากาสุ จิตฺตภาวนึ, อิมานิ ภาวนาหิ ตาย ภาวนาย จ สมถ
ปาริปุริมฺนุเตหิ. อิเมหิ จตุหิ ปญฺญาปาริปุริมฺนุเตหิ.

๒ ไป. กถึ อุปกจฺจนฺทาล ปฏิญฺเฐสุ.

๓ ไป. อปฺปฏิญฺเฐ.

กถิ อปฺปปฏิญฺเจสุ ธมฺเมสุ ปฏิกุล-
สญฺญี วิหฺรตีติ ? กายิ สพฺพโลกสุส
อปฺปปฏิญฺโโล ตํ โส อายสฺมา อสุภสญฺญา
วิหฺรติ เอวํ อปฺปปฏิญฺเจสุ ธมฺเมสุ
ปฏิกุลสญฺญี วิหฺรติ.

กถิ ปฏิกุเลสุ ๑ อปฺปปฏิญฺเจสุ ๑
อปฺปปฏิญฺลสญฺญี วิหฺรตีติ ? อปิ สพฺพโพยํ
โลกสุส ยมิตํ มุณฺโฑ ปตฺตปาณิ กุเลสุ
ปิณฺฑาย วิจฺรติ. เตน ๑ โส อายสฺมา
กายเณ สุวณฺณทพฺพณฺเณน อปฺปปฏิญฺล-
สญฺญี จิตฺเตน ๑ นิพฺพิทาสหคเตน
อปฺปปฏิญฺลสญฺญี, เอวํ ปฏิกุเลสุ อปฺปปฏิ-
ญฺเจสุ ๑ ธมฺเมสุ อปฺปปฏิญฺลสญฺญี วิหฺรติ.

เป็นผู้ตามประกอบภาวนาอยู่ ด้วยกาย-
คตาสติ เพราะไม่รังเกียจสิ่งที่เป็น
ปฏิกุล, จิตของท่านจึงไม่รังเกียจ เพราะ
ละชื่อนำรังเกียจแห่งกายนั้นได้.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความ
สำคัญว่าปฏิกุลในธรรมทั้งหลาย ที่เป็น
ของไม่ปฏิกุลอยู่ อย่างไร? กายแห่ง
สัตว์โลกทั้งปวงเป็นของไม่ปฏิกุล ท่าน
พระสารีบุตรผู้มีอายุนั้น ย่อมอยู่ด้วย
อสุภสัญญา(ความสำคัญว่าไม่สวยงาม)
จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิกุล ใน
ธรรมทั้งหลายที่เป็นของไม่ปฏิกุลอยู่ ด้วย
อาการอย่างนี้.

ท่านพระสารีบุตรนั้น เป็นผู้มีความ
สำคัญว่าไม่ปฏิกุล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่
เป็นของปฏิกุลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกุลอยู่
อย่างไร? คือ ตามอาการที่ปรากฏต่อ
ชาวโลกทั้งหมดนี้ คือ สมณะไล่นัจม
บาตร เทียวบิณฑบาตไปตามตระกูล.
ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุนั้นเป็นผู้มีความ
สำคัญว่าไม่ปฏิกุลอยู่ด้วยกาย ทั้งที่มี
วรรณะดีหรือทราม ด้วยจิตที่ประกอบ
พร้อมด้วยนิพพิทา, จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความ
สำคัญว่าไม่ปฏิกุล ในธรรมทั้งหลายทั้งที่
เป็นของปฏิกุลทั้งที่เป็นของไม่ปฏิกุลอยู่
ด้วยอาการอย่างนี้.